



Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en
rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius
Severus**

Daalder, E.S.

Citation

Daalder, E. S. (2018, October 23). *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus. Meijers-reeks.* Boom Juridisch, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/66321>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/66321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

2 De keizer en het recht

2.1 DE POSITIE VAN DE KEIZER

2.1.1 De constitutionele positie en machtsbasis van de keizer

Voordat nader kan worden ingegaan op de rol van de keizer als rechter, moet eerst enige aandacht worden besteed aan zijn plaats in het Romeinse staatsbestel. Hierbij zal de nadruk liggen op de constitutionele positie van de keizer ten tijde van de Severen en zal de historische ontwikkeling ervan zoveel mogelijk buiten beschouwing worden gelaten.

2.1.1.1 Formele machtsbasis van de keizer

Het is algemeen bekend dat de macht van de *princeps* was gebaseerd op twee – in essentie Republikeinse – bevoegdheden, te weten het *imperium maius* en de *tribunicia potestas*.¹ Hij beschikte over het *imperium proconsulare* in zeven in militair opzicht belangrijke provincies, hetgeen in feite betekende dat hij het oppercommando over het hele Romeinse leger voerde.² Aangezien het *imperium proconsulare* van de keizer boven dat van de andere provinciegouverneurs ging³ en hij dit militaire gezag bovendien niet verloor wanneer hij het *pomerium* van de stad Rome binnentrad,⁴ werd dit gezag van de keizer ook

1 De nieuwe staatsinrichting van Augustus wordt door vele auteurs in verschillende contexten behandeld. Zie voor een recente behandeling: Bleicken, *Augustus*, 297 e.v. Een overzicht van het debat kan worden gevonden bij L. Wickert, *RE* XXII.2 (1954), s.v. *princeps*, 2068 e.v. en het supplement hierop in *ANRW* II.1 (1974), 25 e.v. en 71 e.v. Zie daarnaast de volgende rechtshistorische studies: Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 723 e.v. en i.h.b. 810-844; De Martino, *Storia*, 123 e.v.; Zwalve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 34; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 48-49; Rainer, *Staatsrecht*, 192-200. Zie tevens W. Kunkel 'Über das Wesen des augusteischen Prinzipats' in: W. Schmitthenner (ed.), *Augustus*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, 311-335 (= *Gymnasium* 68 (1961), 353-370) en A. Guarino, 'Gli aspetti giuridici del principato' *ANRW* II.13 (1980), 3 e.v. (met een uitgebreide bibliografie op p. 48-51). Zie specifiek over de wijze waarop Augustus zijn verschillende bevoegdheden kreeg toegekend Cotton & Jakobson, 'Arcanum imperii', 193-209 en Ferrary, 'Powers', 90-136.

2 Vgl. Dio *Hist.* 53,12-13 en 17. Zie ook Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 845 (proconsulair *imperium*) en 848 (oppercommando van het leger).

3 D. 1,16,8 en D. 1,18,4 en bijvoorbeeld Dio *Hist.* 53,32,5.

4 Vgl. Dio *Hist.* 53,32,5. Deze regeling heeft voor veel discussie in de literatuur gezorgd. Sommige auteurs menen dat dit slechts betekende dat Augustus zijn provincies vanuit Rome kon besturen, terwijl anderen hieruit afleiden dat hij ook dit *imperium* in de stad zelf kon uitoefenen. Zie over de discussie Cotton & Jakobson, 'Arcanum imperii', 196 e.v.

wel aangeduid als een *imperium maius*. Het staat buiten kijf dat dit militaire *imperium maius* het feitelijke fundament van de macht van de keizer vormde.⁵ Tegelijkertijd zag ditzelfde *imperium* in beginsel slechts op het gezag van de *princeps* buiten Rome.⁶ Om zich te verzekeren van bestuurlijke invloed binnen de stadsgrenzen had Augustus, de architect van het nieuwe staatsbestel, zich ook de *tribunica potestas*, de 'bevoegdheden van een volkstribuun', laten toekennen.⁷ Als patriciër kon hij immers niet zonder het Republikeinse constitutionele bestel geweld aan te doen worden benoemd tot volkstribuun, een positie die was voorbehouden aan plebejers.⁸ Deze aan Augustus en al zijn opvolgers toegekende *potestas* bracht met zich mee dat de keizer het recht had om wetsvoorstellen voor te leggen aan het *concilium plebis*, de bevoegdheid had om de senaat bijeen te roepen en een veto kon uitspreken tegen de beslissingen van alle Romeinse magistraten (het recht van *intercessio*). Daarnaast had de keizer op basis van de *tribunica potestas* het zogeheten *ius auxilii*, op grond waarvan hij tegen misstanden jegens het volk of individuele burgers kon optreden. Tot slot bracht de *tribunica potestas* de persoonlijke onschendbaarheid ('*sacrosanctitas*') van de *princeps* met zich mee.

2.1.1.2 Toekenning van bevoegdheden aan de keizer

Het *imperium maius* en de *tribunica potestas* gingen niet van rechtswege van de ene keizer op de andere keizer over, maar moesten aan iedere keizer afzonderlijk worden toegekend. Op basis van het bestaande bronnenmateriaal, dat overwegend literair van aard is, kan hierover het volgende worden opgemerkt. De toekenning van beide bevoegdheden geschiedde hoogstwaarschijnlijk op twee verschillende momenten en door twee verschillende gremia. Dit volgt uit de *Acta Arvalia*, een lijst van alle besluiten en verrichtingen van het priestercollege van de *Fratres Arvales*, waaruit blijkt dat de toekenning van het *imperium* en die van de *tribunica potestas* op verschillende momenten plaatsvond.⁹ Het militaire *imperium* werd in beginsel door

5 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 840 en 869; De Martino, *Storia*, 460; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 71; Rainer, *Staatsrecht*, 205.

6 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 855.

7 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 869-870; Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 34; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 70.

8 Bleicken, *Augustus*, 351; Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 34. De door Augustus bewerkstelligde splitsing tussen het ambt van volkstribuun enerzijds en de hierbij horende bevoegdheden anderzijds moet echter ook als een staatsrechtelijke vernieuwing worden beschouwd, zie Bleicken, *Augustus*, 351.

9 Otho: 15 (?) januari 69 (*imperium*) en 28 februari 69 (*trib. potest.*); Vitellius: 19 april 69 (*imperium*) en 30 april 69 (*trib. potest.*); Domitianus: 14 september 81 (*imperium*) en 30 september 81 (*trib. potest.*). De meeste recente editie van deze tekst is J. Scheid e.a. (ed.), *Commentarii Fratrum Arvalium qui supersunt*, Rome: École française de Rome 1998. Zie voor een recente analyse van de investituur van de Romeinse keizer aan de hand van de *Acta Arvalia* Scheid, 'L'investiture', 221-237.

de senaat bij diens aantreden aan de nieuwe keizer toegekend.¹⁰ Sommige keizers, zoals Vespasianus en Septimius Severus, werden echter niet door de senaat, maar door hun troepen tot keizer uitgeroepen. Een dergelijke toekenning van het *imperium* door het leger aan de nieuwe keizer had dezelfde rechtskracht als een toekenning door de senaat. Vaak volgde hierop nog een officiële bevestiging door de senaat (zoals ook het geval was bij zowel Vespasianus als Septimius Severus), maar dit was juridisch niet noodzakelijk.¹¹ Omstreden is de vraag of de toekenning van het *imperium* door de senaat diende te worden bevestigd door een wet van een volksvergadering. Door meerdere auteurs wordt deze vraag bevestigend beantwoord.¹²

Het belangrijkste bewijs dat deze auteurs ter ondersteuning van hun opvatting aanvoeren is een tekst uit de Instituten van Gaius, Gai. 1,5, waarin de jurist opmerkt dat de keizer zijn *imperium* bij wet ontving ('*cum ipse imperator per legem imperium accipiat*').¹³ Hetzelfde geldt voor Ulpianus, die in D. 1,4,1 *pr.* ook spreekt over een *lex regia*, waarmee het volk zijn *imperium* en *potestas* aan de keizer overdroeg.¹⁴ Het is echter waarschijnlijk dat het woord *imperium* in beide teksten op ontechnische wijze ("de macht") door de juristen wordt gebruikt, zie hierover paragraaf 2.1.2.1 *infra*. Een ander argument voor de stelling dat de senatoriale toekenning van het *imperium* diende te worden bevestigd door een *lex* van een *comitia* wordt ontleend aan Tac. *Hist.* 1,14, waarin deze melding maakt van een door Galba samengeroepen *comitia imperii*.¹⁵ Het gaat echter te ver om aan deze eenmalige mededeling in een literaire tekst het bestaan van een bijzondere volksvergadering en in het verlengde daarvan het vereiste van wettelijke instemming bij de toekenning van het *imperium* aan de keizer te ontleenen.¹⁶ Tot slot wordt nog weleens betoogd dat een dergelijke wettelijke bevestiging van het senaatsbesluit waarin het *imperium* aan de nieuwe keizer werd toegekend zou passen binnen 'de Augusteïsche politiek'.¹⁷

In tegenstelling tot het *imperium* geschiedde de toekenning van de *tribunicia potestas* zonder twijfel door middel van een wet van een volksvergadering. Zij werd, zoals iedere Republikeinse *lex rogata*, waarschijnlijk vooraf gegaan door een besluit van de senaat dat door één van de consuls of een andere

10 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 842-843, wiens opvatting op dit punt niet wordt bestreden. De betrokkenheid van de senaat komt duidelijk naar voren in de literaire bronnen over het Principaat: Suet. *Gai.* 14,1; *Ner.* 8; Tac. *Ann.* 12,69,5 (Nero); Tac. *Hist.* 1,47,1; Dio *Hist.* 64,8,1 (Otho); Tac. *Hist.* 2,55,3 (Vitellius); Tac. *Hist.* 4,3,5 (Vespasianus); Dio *Hist.* 69,2,2 (Hadrianus); Dio *Hist.* 73(74),1,4-5 (Pertinax); Dio *Hist.* 73(74),17,4 (Septimius Severus).

11 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 842-843.

12 De Martino, *Storia*, 466; Scheid, 'L'investiture', i.h.b. 233-234; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 77; Rainer, *Staatsrecht*, 217-218. Anders Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 841-842, die de toekenning van het *imperium* door een wet van de volksvergadering expliciet uitsluit.

13 De Martino, *Storia*, 463-464 en Rainer, *Staatsrecht*, 217-218.

14 *Idem.*

15 De Martino, *Storia*, 464.

16 Opgemerkt zij ook dat in de *Acta Arvalia* slechts melding wordt gemaakt van een '*comitia tribuniciae potestatis*', die de *tribunicia potestas* aan de nieuwe keizer toekende. Van een *comitia imperii* die het *imperium proconsulare* aan de keizer zou hebben toegekend, ontbreekt ieder spoor.

17 Rainer, *Staatsrecht*, 218.

magistraat ter bevestiging aan het volk werd voorgelegd.¹⁸ Uit de klassieke bronnen wordt niet duidelijk welke volksvergadering bij de toekenning van deze bevoegdheid betrokken was. Mommsen denkt aan een toekenning door de *comitia centuriata* of *tributa*,¹⁹ terwijl andere auteurs betogen dat de *tribunicia potestas* niet door een *lex* van een *comitia*, maar door middel van een *plebiscitum* van het *concilium plebis* werd toegekend.²⁰

2.1.2 De keizer en de ontwikkeling van het recht

2.1.2.1 *Quod principi placuit, legis habet vigorem*

De combinatie van het militaire *imperium maius* met de bevoegdheden van het volkstribunaat bood aan de *princeps* alle instrumenten om zijn stempel te drukken op het bestuur van het rijk. Dit betekende echter niet dat het Romeinse staatsbestel van de ene op de andere dag in een absolute monarchie veranderde, er is sprake geweest van een geleidelijke ontwikkeling die pas aan het einde van de derde eeuw n. Chr. haar afsluiting vond. Deze ontwikkeling is duidelijk zichtbaar bij de positie van de keizer als wetgever.

Onder de vroege keizers, in het bijzonder Augustus, lijkt het uitgangspunt te zijn geweest dat nieuwe wetgeving door de keizer tot stand werd gebracht in samenwerking met het *concilium plebis* en de andere volksvergaderingen.²¹ Voorbeelden van dergelijke wetten zijn de *lex Iulia de ambitu*, *lex Iulia de maritandis ordinibus*, de *lex Iulia de adulteriis coercendis* en de *leges iudicariae*, die door Augustus in samenwerking met het *concilium plebis* werden uitgevaardigd.²² De eerste *princeps* opereerde op deze wijze dus zoveel mogelijk binnen de grenzen van de Republikeinse constitutie. In de hierop volgende twee eeuwen werd echter het constitutionele recht van de Republiek steeds meer geweld aangedaan. Om te beginnen verkregen vanaf het bewind van Tiberius de besluiten van de senaat, de *senatus consulta*, kracht van wet.²³ Pomponius stelt dat deze toename van de bevoegdheden van de senaat noodzakelijk was, nu het door de uitbreiding van het rijk en de groei van de bevolking steeds moeilijker was om de volksvergaderingen bijeen te roepen.²⁴ In de praktijk betekende dit echter niets anders dan een verdere uitbreiding van de macht en regelgevende bevoegdheden van de *princeps*.

18 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 874-876; Scheid, 'L'investiture', 233-234.

19 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 875 nt. 1.

20 De Martino, *Storia*, 466, Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 34 en Rainer, *Staatsrecht*, 218.

21 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 882-883. Vgl. ook Dio *Hist.* 53,21,3.

22 Zie over deze wetten en hun totstandkoming Rotondi, *Leges*, 443-447 en 448-450. Zie daarnaast ook RG 1,6.

23 Gai. 1,4: '*Senatus consultum est, quod senatus iubet atque constituit; idque legis uicem optinet, quamvis fuerit quaesitum.*' Uit de formulering van Gaius (i.h.b. de *quamvis*-zin), kan worden afgeleid dat men aanvankelijk aarzelingen had bij het toekennen van een dergelijke rechtskracht aan senaatsbesluiten, hetgeen immers niet strookte met het Republikeinse constitutionele recht.

24 D. 1,2,2,9.

Als 'eerste burger' was hij immers voorzitter van de senaat en zijn wetsvoorstellen, die in de vorm van een *oratio principis* in de senaat werden geïntroduceerd, werden meestal zonder enige vorm van tegenspraak overgenomen en in een senaatsbesluit vastgelegd.²⁵

Daarnaast had de centralisering van de macht en de groeiende invloed van de keizer als gevolg dat steeds meer burgers, keizerlijke ambtenaren en magistraten zich met (rechts)vragen en petitie rechtstreeks tot de *princeps* gingen wenden. Dit leidde ertoe dat de keizer in toenemende mate ook buiten de volksvergadering en de senaat om beslissingen moest nemen, bijvoorbeeld door eenzijdig algemeen verbindende voorschriften uit te vaardigen (*edicta*), petitie van burgers en bestuurders te beantwoorden (*rescripta*) of rechterlijke uitspraken te doen (*decreta; interlocutiones de plano*).²⁶ Het resultaat van al deze keizerlijke activiteiten wordt samengevat onder de noemer '*constitutiones principis*'. Dat deze keizerconstituties in beginsel kracht van wet hadden, blijkt uit de onderstaande teksten van Gaius en Ulpianus:²⁷

Gai. 1,5: 'Een keizerconstitutie is dat wat de keizer bij decreet of bij edict of middels een brief heeft vastgesteld. Er bestaat geen twijfel, dat dit werkelijk kracht van wet heeft, aangezien de keizer zelf zijn macht bij wet ontvangt.'²⁸

D. 1,4,1 *pr.*-1: 'Wat de keizer behaagt, heeft kracht van wet. Het volk heeft immers met de keizerwet, die met betrekking tot zijn bewind wordt uitgevaardigd, aan hem en op hem zijn gehele macht en gezag overgedragen. 1. Wat de keizer dus door middel van een brief of een onderschrift heeft vastgesteld, of in een gerechtelijke procedure als uitspraak heeft gedaan of als tussenuitspraak heeft gedaan of middels een edict heeft voorgeschreven, heeft kracht van wet. Dit zijn wat wij 'constituties' plegen te noemen.'²⁹

-
- 25 Zwalve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 46 en Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 167. Zie over de *oratio principis* en het senaatsbesluit in het algemeen Talbert, *Senate*, 431 e.v., A.A. Schiller, 'Senatus consulta in the Principate' *Tulane Law Review* 33 (1959), 491-508 en D.A. Musca, 'Da Traiano a Settimio Severo: 'senatus consultum' o 'oratio principis' *Labeo* 31 (1985), 7-46.
- 26 D. 1,4,1,1 en Gai. 1,5. Een bijzonder geval zijn de *mandata* van de keizer. Deze specifieke bestuurlijke richtlijnen, die overeenkomsten vertonen met moderne beleidsregels, bevatten algemene voorschriften over de ambtsuitoefening door de keizerlijke bestuurders, waaronder in het bijzonder richtlijnen voor de uitoefening van hun taken als rechter. Er bestaat tot op de dag van vandaag discussie over de vraag in hoeverre deze keizerlijke bestuurlijke voorschriften kracht van wet hadden, zie hierover meest recent J.H.A. Lokin, 'Mandata principis', *AA* 2013, 958-959 en daarnaast Coriat, *Le prince*, 74, M.I. Finkelstein, 'Mandata principum' *TvR* 13 (1934), 150-169 en V. Marotta, *Mandata principum*, Turijn: Giappichelli 1991, 69-87.
- 27 Zie daarnaast ook Pomponius in D. 1,2,2,11.
- 28 *Constitutio principis est, quod imperator decreto uel edicto uel epistula constituit. nec umquam dubitatum est, quin id legis uicem optineat, cum ipse imperator per legem imperium accipiat.*
- 29 Ulpianus libro primo institutionum. *Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat. 1. Quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit, legem esse constat. Haec sunt quas vulgo constitutiones appellamus.*

Beide juristen betogen dat de beslissingen van de keizer gezag van wet hadden ('*legis habet vigorem*' (Ulpianus); '*legis vicem optineat*' (Gaius)). Hieruit kan worden afgeleid dat aan de keizer in de ogen van Romeinse juristen uit de tweede helft van de tweede eeuw niet een algemene wetgevende bevoegdheid zoals die van de volksvergaderingen toekwam: 'wetten' in de klassiek Romeinse zin van het woord, dat wil zeggen *leges* en *plebiscita*, konden slechts door de *comitia* en het *concilium plebis* worden uitgevaardigd.³⁰ Uit de teksten van Gaius en Ulpianus blijkt echter wel dat aan de handelingen en beslissingen van de keizer op grond van diens positie en *auctoritas* in beginsel wel dezelfde rechtskracht (*vigor legis*) werd verbonden.³¹

De bevoegdheid tot uitvaardiging van dergelijke keizerconstituties kan niet in direct verband worden gebracht met één van de beide bevoegdheden die de constitutionele grondslag van de positie van de keizer vormden (het *imperium proconsulare* en de *tribunicia potestas*).³² Uit de teksten van Gaius en Ulpianus blijkt dat zij in het latere Principaat (*i.e.* vanaf de tweede helft van de tweede eeuw) op een andere wijze werden gelegitimeerd. Beide juristen spreken in algemene bewoordingen over een *lex (regia)*, die over het gezag van de keizer werd uitgevaardigd en de grondslag vormde van diens bevoegdheid om de hierboven beschreven constituties uit te vaardigen.³³ Zij laten in het midden welke wet dit geweest kan zijn. Door sommige auteurs wordt aangenomen dat Gaius en Ulpianus verwijzen naar een wet die betrekking had op het *imperium proconsulare* van de keizer en die ter bevestiging van de eerdere toekenning hiervan door de senaat diende te worden uitgevaardigd.³⁴ Dit zou betekenen dat de term *imperium* door beide juristen in technische zin wordt gebruikt en zou verwijzen naar het *imperium maius* van de keizer. Tegen een dergelijke interpretatie van beide teksten pleit echter niet alleen de formulering van D. 1,4,1,1, maar ook de aard van de bevoegdheden die daarmee worden verbonden. Ulpianus schrijft dat het volk '*ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*' (mijn accentuering). Het volk beschikte echter niet over een eigen *imperium*,

30 Vgl. Orestano, *Potere*, 12 e.v.

31 Vgl. Orestano, *Potere*, 30 e.v.

32 Een uitzondering wordt wellicht gevormd door *edicta*. Krüger, *Quellen*, 102 en Wenger, *Quellen*, 425 menen dat de uitvaardiging van *edicta* door de keizer terugging op het *ius edicendi* waar hij op grond van het *imperium maius* over zou beschikken.

33 Zie daarnaast ook nog C. 6,23,3 en C. 1,17,1,7. Aanvankelijk werd wel betoogd dat de teksten van Gaius en Ulpianus in de late oudheid zouden zijn aangepast of eventueel zelfs interpolaties bevatten. Zie bijvoorbeeld H. Kreller, 'Zur Lehre der klassischen Juristen über das Gesetzgebungsrecht des Prinzeps' ZSS 41 (1920), 266. Deze opvatting wordt in de moderne literatuur echter afgewezen, zie De Martino, *Storia*, 463-464 en Rainer, *Staatsrecht*, 217-218. Overigens twijfelt ook Mommsen aan de formulering van D. 1,4,1 pr. en noemt de mogelijkheid van een Byzantijnse interpolatie. Hij meent echter dat de opvallende term *lex regia* ook zou kunnen berusten op een onhandige woordkeuze van Ulpianus zelf, zie Mommsen, *Staatsrecht* II.1, 876 nt. 2.

34 De Martino, *Storia*, 463-464 en Rainer, *Staatsrecht*, 217-218. Zie ook paragraaf 2.1.1.2 *supra*.

en kon dit dus ook niet aan de keizer overdragen. Het is daarom aannemelijker dat het woord *imperium* in beide teksten wordt gebruikt om de macht van de keizer in een meer algemene zin aan te duiden.³⁵ Uit het voorgaande volgt dat wanneer men het woord *lex* in een technische zin wenst op te vatten, daarmee slechts de wet kan zijn bedoeld waardoor de *tribunicia potestas* aan de keizer werd verleend.³⁶ Het complex van bevoegdheden waarnaar door Gaius en Ulpianus wordt verwezen kan echter, zoals vastgesteld, niet onmiddellijk aan de *tribunicia potestas* van de keizer worden gekoppeld. Het lijkt om deze reden aannemelijker dat beide juristen pogen om tot een ideologische legitimatie te komen van de bevoegdheid van de keizer om zelfstandige regelgeving in de vorm van keizerconstituties uit te vaardigen.³⁷

2.1.2.2 Keizerlijke wetgeving: de keizer als *iuris peritus*

In de vorige paragraaf kwam reeds ter sprake dat de constituties van de keizer verschillende vormen konden aannemen, afhankelijk van hun inhoud en de wijze waarop zij tot stand waren gekomen. Van beperkt belang waren de *edicta*, de algemene verordeningen die zowel publiek- als privaatrechtelijke rechtsregels konden bevatten.³⁸ Wanneer de keizers algemene wetgeving wensten uit te vaardigen, gaven zij er de voorkeur aan dergelijke wetten langs de geijkte Republikeinse weg in de vorm van een *plebiscitum* of – later – door middel van een *senatus consultum* tot stand te brengen. De invloed van de keizer op de rechtspraktijk en de ontwikkeling van het recht was voornamelijk gebaseerd op de twee andere soorten keizerconstituties,

35 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 877 nt. 1. Zie ook P.A. Brunt, 'Lex de Imperio Vespasiani' *JRS* 67 (1977), 113.

36 Vgl. Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 876-877.

37 In hoeverre de door Gaius en Ulpianus vermelde wet in verband kan worden gebracht met de beroemde *Lex de Imperio Vespasiani* (*CIL* 6, 930 = *CIL* 6, 31207 = *ILS* 244), die gedeeltelijk is overgeleverd op een bronzen plaquette ontdekt door Cola di Rienzo in 1347 in de San Giovanni in Laterano, is omstreden. De meest recente editie van de inscriptie vindt men bij M.H. Crawford (ed.), *Roman statutes*, deel 1, Londen: Institute of Classical Studies, University of London 1996, 549 e.v. (nr. 39). Zie daarnaast over deze inscriptie meest recent Tuori, *Emperor*, 169-177 en de bundel van L. Capogrossi Colognesi & E.T. Scandone (ed.), *La Lex de Imperio Vespasiani e la Rome dei Flavi. Atti del convegno, 20-22 Novembre 2008*, Rome: L'Erma di Bretschneider 2009, beide met verwijzingen naar eerdere auteurs.

38 Vgl. Mommsen, *Staatsrecht* II.1, 906 en Millar, *Emperor*, 253, die er ook op wijst dat een speciaal bureau binnen de keizerlijke kanselarij voor het opstellen en uitvaardigen van edicten ontbrak (dit in tegenstelling tot de *a libellis/ab epistulis* en de *a cognitionibus*, die betrokken waren bij de totstandkoming van rescripten resp. decreten). Zie daarnaast bijvoorbeeld voor de Severische periode Coriat, *Le prince*, p. 113 e.v., die met cijfermateriaal aantoonde dat edicten (en mandaten) slechts een klein percentage van het totale aantal overgeleverde keizerconstituties uitmaken.

de *rescripta* en *decreta*.³⁹ In het bijzonder de keizerlijke rescriptenpraktijk, die vanaf de tweede eeuw n. Chr. tot bloei kwam, leidde tot een aanzienlijke inmenging van de keizer in de toepassing, interpretatie en ontwikkeling van het (privaat)recht.⁴⁰ Zij verdient daarom enige nadere aandacht.

Wat was een *rescriptum* van de keizer precies?⁴¹ Het is algemeen bekend dat Augustus en zijn opvolgers zich presenteerden als een 'eerste burger onder gelijken' met als gevolg dat zij hun bestuurlijke apparaat aanvankelijk modelleerden naar het huishouden van een aanzienlijke Romein en door middel van privaatrechtelijke rechtsverhoudingen vorm gaven aan het bestuur van het rijk.⁴² Ook in hun relatie met hun onderdanen bouwden de *principes* voort op Republikeinse tradities en wel in het bijzonder op het systeem van patronage, dat nog altijd een belangrijk element in het Romeinse publieke en private leven vormde.⁴³ Zij beschouwden alle steden van het rijk en hun afzonderlijke inwoners als hun *clientela*, waar zij als patroon (*patronus*) over waakten.⁴⁴ Deze patronageverhouding tussen keizer en burger lag ten grondslag aan de rescriptenpraktijk van de keizer.⁴⁵ Als cliënten van de keizer konden zowel burgers als bestuurders en rechters en zelfs steden een

39 Zie voor de Severi Coriat, 'Technique législative', 222 en *idem*, *Le prince*, 71 e.v. De keizerlijke voorkeur voor rechtsvorming door middel van *rescripta* en *decreta* sluit aan bij Millar's algemene theorie dat de regeerstijl van de keizers van de eerste twee eeuwen n. Chr. werd gekenmerkt door een passieve en voornamelijk reactieve houding van de keizer. Zij legden hun wil niet actief op aan hun onderdanen, maar regeerden het rijk door te reageren op de consultaties van hun ambtenaren of petitie van burgers en voerden zelden politieke hervormingen op eigen initiatief door (het model van 'petition-and-response', zie Millar, *Emperor*, 6-7). Zie voor een discussie van dit model J. Bleicken, *Zum Regierungsstil des römischen Kaisers. Eine Antwort auf Fergus Millar*, Wiesbaden: Steiner 1982, die kort gezegd betoogt dat de keizers een actievere regeerstijl hadden dan Millar wil aannemen en wel degelijk beleid maakten en doorvoerden.

40 Vgl. Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 169-170. Zie bijvoorbeeld ook Th. Mommsen, 'Gordians Decret von Skaptoparene' *ZSS* 12 (1891), 264. Vgl. ook Honoré, *Emperors*, 14 en 41-42.

41 Er bestaat een grote hoeveelheid literatuur over de keizerlijke rescriptenpraktijk. Belangrijke bijdragen zijn Wilcken, 'Kaiserreskripten', 1-42, Nörr, 'Reskriptenpraxis', 1-46, Honoré, *Emperors* en Sirks, 'Making a request'. Zie daarnaast Millar, *Emperor*, 240 e.v., Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 633-636, Coriat, *Le prince*, i.h.b. 307-328 en 338 e.v. en Tuori, *Emperor*, 253-267. Zie voor aanvullende literatuur over de wijze van bekendmaking van rescripten paragraaf 4.1.2.1.

42 Saller, *Personal patronage*, 66; A.N. Sherwin-White, 'Procurator augusti' *PBSR* 15 (1939), 14. Deze keuze was ook geenszins zonder precedent. De Republikeinse provinciegouverneurs en magistraten zetten ook met enige regelmaat hun eigen slaven en vrijgelatenen in ter uitvoering van hun publieke taken in de provincies, zie P.A. Brunt, 'Princeps and equites' *JRS* 73 (1983), 54. Zie ook Millar, *Emperor*, 16-17, die het gouverneurschap, in ieder geval gedeeltelijk, als blauwdruk voor de vormgeving van het Principaat beschouwt.

43 Zie over de rol van patronage in de keizertijd Saller, *Personal patronage* en J. Nicols, *Civic patronage in the Roman Empire*, Leiden: Brill 2014.

44 Saller, *Personal patronage*, 41 e.v.; Sirks, 'Making a request', 129; Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 42.

45 Sirks, 'Making a request', 129; Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 42; Tuori, *Emperor*, 259.

verzoek of een vraag indienen bij de *princeps*. Dit geschiedde aanvankelijk waarschijnlijk op informele en mondelinge wijze, maar werd in de loop van het Principaat vervangen door een schriftelijke procedure.⁴⁶ Het antwoord van de keizer op de vragen en verzoeken van zijn onderdanen wordt een *rescriptum* genoemd en kon twee verschillende vormen aannemen afhankelijk van de status van degene die de keizer om advies vroeg. Provinciale bestuurders, rechters, steden of leden van de Romeinse elite plachten de keizer middels een brief (*epistula*) om advies te vragen, die vervolgens door de keizer op zijn beurt ook weer met een brief werd beantwoord.⁴⁷ Wanneer een burger met een lagere sociale status of een kleine gemeente een vraag aan de keizer wenste voor te leggen, moesten zij een zogeheten *libellus*, een verzoekschrift, indienen bij een speciaal hiervoor ingericht departement van de keizerlijke kanselarij, het bureau *a libellis*. In dergelijke gevallen volstond de keizer met een kort antwoord onder de oorspronkelijke tekst van de petitie, een *subscriptio*.⁴⁸

Een verzoekschrift aan de keizer kon op vele verschillende onderwerpen betrekking hebben, zoals bijvoorbeeld een verzoek tot strafverlichting of een verlichting of vrijstelling van belastingen, een petitie tot herroeping van een balling of een smeekbede aan de keizer om zijn onderdanen te beschermen tegen het wangedrag van de bestuurders in de provincies.⁴⁹ Daarnaast konden zowel burgers als bestuurders ook rechtsvragen aan de keizer voorleggen. Deze mogelijkheid vindt haar oorsprong in de traditionele taakopvatting van een *patronus*, die de verplichting had om zijn cliënten van juridisch advies te voorzien en bij te staan in gerechtelijke procedures.⁵⁰ Beroemde Republikeinse juristen zoals Servius Sulpicius Rufus waren dan ook niets anders dan senatoren, die hun cliënten met raad en daad bijstonden en hierdoor hun politieke invloed vergrootten.⁵¹ Deze gewoonte om juridische *res-*

46 Millar, 'Emperors at work', 9-19; *idem*, *Emperor*, 241-242 en 538 e.v. Natuurlijk bleven daarnaast de *amici principis*, familieleden, de bekleders van hoge ambten binnen de bureaucratie en andere personen die behoorden tot de 'inner circle' van de keizer ook directe en informele toegang tot hem houden.

47 Een sprekend voorbeeld hiervan is de briefwisseling tussen Plinius de Jongere en Trajanus.

48 Het is onduidelijk in hoeverre deze *subscriptiones* daadwerkelijk door de keizer zelf werden opgesteld. Honoré, *Emperors* betoogt dat de rescripten zelfstandig door de *a libellis* en diens medewerkers werden geformuleerd, terwijl Millar, *Emperor*, 251 ervan uitgaat dat de keizer op zijn minst de algemene inhoud van de rescripten bepaalde. Zie ook Millar, 'Emperors at Work', 9 e.v. en zijn recensie van het werk van Honoré, 'A new approach to the Roman jurists' *JRS* 76 (1986), 278. Hij wordt gevolgd door M. Peachin, 'The emperor, his secretaries and the composition of rescripts' *SIFC* 10 (1992), 955-960.

49 Zie over dit soort petitie's Millar, *Emperor*, 538 e.v. Ook Sirks, 'Making a request', 123 merkt op dat de juridische petitie's en de hierop volgende rescripten deel uitmaakten van de veel grotere groep van verzoekschriften aan de keizer.

50 Zwalve, *Beknopte geschiedenis*, 64. Zie daarnaast J.-M. David, *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République romaine*, Rome: Ecole française de Rome 1992.

51 Schulz, *Geschichte*, 48-49.

ponsa te geven op rechtsvragen van cliënten en andere personen werd door de juristen onder het Principaat voortgezet.⁵² Op dezelfde wijze konden de inwoners van het rijk echter óók de keizer om een rechtsgeleerd advies vragen over een specifiek juridisch probleem.⁵³ De juridische rescripten vormden een belangrijk onderdeel van de keizerlijke rescriptenpraktijk. Het hoofd van het departement dat zich bezighield met de behandeling van de aan de keizer gerichte verzoekschriften, de *a libellis*, was daarom veelal een jurist.⁵⁴

Zoals hierboven reeds werd opgemerkt waren rescripten beslissingen in individuele gevallen op basis van specifieke omstandigheden. Hierop rijst de vraag in hoeverre aan dergelijke keizerlijke besluiten algemene gelding en rechtskracht kon worden toegekend. Uit de hierboven geciteerde teksten van Gaius en Ulpianus (Gai. 1,5 en D. 1,4,1 *pr.*-1) blijkt dat vanaf de tweede helft van de tweede eeuw hierover onder de Romeinse juristen weinig discussie meer bestond: zij beschouwden de keizerlijke rescripten als een vorm van keizerlijke regelgeving, waaraan kracht van wet moest worden verbonden.⁵⁵ Ulpianus voegt hier echter wel de volgende opmerking aan toe:

D. 1,4,1,2: 'Het is duidelijk dat van deze [keizerlijke beslissingen] sommige gericht zijn op het individuele geval en niet als precedent worden gebruikt: want de dingen die de *princeps* iemand op basis van verdiensten toekent of als hij een of andere straf oplegt of als hij iemand te hulp komt zonder eerder precedent, dit alles overstijgt niet de persoon.'⁵⁶

Uit de tekst van Ulpianus blijkt dat de rechtskracht van *rescripta* werd bepaald en begrensd door hun vorm en inhoud. Dit betekent dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen rescripten die betrekking hebben op rechtsvragen en de juridische positie van de verzoeker enerzijds en rescripten die beslissingen van een meer feitelijke aard bevatten (bv. verlening van een gunst of een vrijstelling) anderzijds.⁵⁷ In de moderne literatuur wordt aangenomen dat men de juridische rescripten van de keizer, *i.e.* de

52 Waarover Schulz, *Geschichte*, 132 e.v.

53 Honoré, *Emperors*, 33 e.v. meent zelfs dat de rescriptenpraktijk van de keizer moet worden beschouwd als een 'free legal advice service'.

54 Zie ook paragraaf 2.3.1 *infra*.

55 Zie daarnaast ook nog D. 47,12,3,5 (Ulpianus): '(...) *quia imperialia sunt rescripta et oportet imperialia statuta suam vim optinere et in omni loco valere*'. Vgl. daarnaast ook de *Lex de Imperio Vespasiani* (CIL 6, 930 = CIL 6, 31207 = ILS 244), caput VIII, waarin kracht van wet wordt verbonden aan alle handelingen en beslissingen van Vespasianus die voor de uitvaardiging van die wet hadden plaatsgevonden ('*utique quae ante hanc legem rogatae acta gesta / decreta imperata ab Imperatore Caesare Vespasiano Aug(usto) / iussu mandatuve eius a quoque sunt ea perinde iusta rata(ue) / sint ac si populi plebisve iussu acta essent*').

56 *Plane ex his quaedam sunt personales nec ad exemplum trahuntur: nam quae princeps alicui ob merita indulsit vel si quam poenam irrogavit vel si cui sine exemplo subvenit, personam non egreditur*.

57 Vgl. Honoré, *Emperors*, 38, die eenzelfde soort onderscheid maakt ('two sorts (...): (i) the grant or refusal of favours and (ii) rulings about the petitioner's legal position').

rescripten waarin hij antwoord gaf op een specifieke rechtsvraag, beschouwde als gezaghebbende interpretaties van het recht door de keizer.⁵⁸ Dat wil zeggen, ze hadden algemene gelding indien dit de bedoeling van de keizer was en ze om deze reden voldoende algemeen waren geformuleerd.⁵⁹ In dit opzicht concurreerden de *rescripta* van de keizer met de *responsa* van de praktijkjuristen, die ook kracht van wet hadden mits er sprake was van een *communis opinio* onder de juristen.⁶⁰ De algemene toepasbaarheid van de in juridische *rescripta* vervatte rechtsregels kan ook worden afgeleid uit de werken van de Romeinse juristen zelf, daar zij met grote regelmaat dergelijke keizerconstituties als bron van recht citeren.

Dit gold echter niet voor de rescripten die zuiver en alleen zagen op de inwilliging van een wens van een verzoeker of neerkwamen op de verlening van een keizerlijke gunst of vrijstelling. De *ratio* van deze nuancering van het algemene standpunt over de rechtskracht van keizerlijke beslissingen moet zijn geweest dat het niet de bedoeling was dat burgers een beroep konden doen op specifieke feitelijke (of eventueel zelfs juridische) gunsten die door de keizer in een individueel geval op basis van de omstandigheden waren verleend.⁶¹ Deze gedachte vinden we bijvoorbeeld ook terug bij de beschrijving van Trajanus' houding ten aanzien van petitie in de *vita Macrini*:

58 Zie Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 909 e.v. en daarnaast bijvoorbeeld M. Wlassak, *Kritische studien zur theorie der Rechtsquellen im Zeitalter der klassischen Juristen*, Graz: Leuschner & Lubensky 1884, 153 e.v., P. Jörs, *RE* IV.1 (1900), s.v. *constitutiones principum*, i.h.b. 1108-1109, Krüger, *Quellen*, 111, von Schwind, *Publikation*, 139 e.v., Wenger, *Quellen*, 429 en Honoré, *Emperors*, 38 en 41. Sirks, 'Making a request', 131 meent dat dit gezag ontleend was aan de positie van *pontifex maximus*, die ook door de keizer werd bekleed. De opperpriester had reeds ten tijde van de vroege Republiek te gelden als de belangrijkste uitlegger van de wet. Zie over het debat over de rechtskracht van rescripten ook Peachin, *ludex*, 17-23 met verwijzingen naar verdere literatuur in nt. 22. Kaser, 'Zur Problematik', 18 meent dat rescripten van de keizer voornamelijk 'das traditionelle, vor die ordentliche Gerichtsbarkeit gehörende Recht klären und fortbilden' en dat zij om deze reden slechts gelding hadden tussen de bij een geschil betrokken partijen, vgl. ook Kaser, *Privatrecht*, 209. Het is waarschijnlijk dat de rescriptenpraktijk aanvankelijk op deze wijze functioneerde. Dit betekent echter niet dat de interpretaties die de keizer van het geldende recht gaf per definitie alleen tussen partijen werkten, vgl. de zojuist genoemde auteurs. Bovendien lijkt Kaser voorbij te gaan aan het feit dat tijdens de keizertijd bepaalde rechtsgebieden, zoals het fidei-commissaire erfrecht en het fiscale recht, vrijwel volledig door de keizers als 'keizerlijk recht' werden ontwikkeld. Rescripten die betrekking hadden op deze materie hadden noodzakelijkerwijs vaak een bredere reikwijdte.

59 Zie voor dit standpunt bijvoorbeeld Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 911, Krüger, *Quellen*, 108, Honoré, *Emperors*, 41 en Tuori, *Emperor*, 283-284. Voorts H.F. Jolowicz & B. Nicholas, *Historical introduction to the study of Roman law*, 3e editie, Cambridge: Cambridge University Press 1972, 372-373.

60 Gai. 1,7.

61 Vgl. J. Harries, *Law and Empire in late antiquity*, Cambridge etc.: Cambridge University Press 1999, 20, die een koppeling maakt met de positie van de keizer als de patroon van al zijn onderdanen.

SHA *Macr.* 13,1: 'Hij [Macrinus] was niet onverstandig met betrekking tot het recht, en hij had zelfs verordonneerd dat alle rescripten van zijn voorgangers moesten worden opgeheven, opdat op basis van het recht en niet op grond van rescripten werd geprocedeerd. Hij zei dat het een misdaad zou zijn om aan de wilsuïtingen van Commodus en Caracalla en onkundige personen kracht van wet toe te kennen, terwijl Trajanus nooit op verzoekschriften antwoordde, opdat zijn beslissingen, die moesten worden gezien als een gunst, niet in andere zaken naar voren werden gebracht.'⁶²

Hoewel een dergelijke opmerking over Trajanus in de *Historia Augusta* natuurlijk met een korrel zout moet worden genomen, geeft zij wel blijk van een algemeen bewustzijn van de onwenselijke gevolgen die een specifieke keizerlijke beslissing kon hebben als daaraan ook precedentwerking werd verbonden.

Het belang van de keizerlijke rescripten voor de rechtspraktijk kan niet worden overschat. Niet alleen komen we *rescripta* van de keizer regelmatig tegen in de werken van juristen, ook latere verzamelingen van keizerlijke wetgeving, zoals de Codex Gregorianus en de Codex Justinianus, bestaan voornamelijk uit dit soort keizerconstituties.⁶³ Ook van Septimius Severus, die reeds in de oudheid als een belangrijke en actieve wetgever gold, zijn er vele rescripten overgeleverd in de Digesten en de Codex Justinianus. Een mooi voorbeeld van hoe een leerstuk (in dit geval de *delatio* aan de *fiscus*) door deze keizer en diens zoon werd ontwikkeld op basis van rescripten (en decreten) vinden we in D. 49,14,18,8:

D. 49,14,18,8: 'De vergoddelijkte Septimius Severus en Antoninus hebben gerescribeerd dat zij, die tutoren of curatoren waren, niet de zaak van hun pupillen of jongvolwassenen moeten aangeven. Het is logisch dit ook in acht te nemen met betrekking tot diegene, die als procurator de zaken van een ander heeft waargenomen. En dit hebben dezelfde keizers ook bij rescript te kennen gegeven. Dezelfden hebben ook bij rechterlijke uitspraak bepaald dat door geen enkele constitutie wordt verhinderd dat een procurator wordt ondervraagd, maar wel dat hij diegene, wiens zaken hij heeft waargenomen, aanklaagt. En zij hebben gerescribeerd dat een voogd, die aangifte heeft gedaan of [hiertoe] opdracht heeft gegeven, zeer streng moet worden gestraft.'⁶⁴

62 *Fuit in iure non incallidus, adeo ut statuisset omnia rescripta veterum principum tollere, ut iure non rescriptis ageretur, nefas esse dicens leges videri Commodi et Caracalli et hominum imperitorum voluntates, cum Traianus numquam libellis responderit, ne ad alias causas facta praeferrentur quae ad gratiam composita viderentur*

63 Vgl. Wenger, *Quellen*, 430.

64 *Marcianus libro singulari de delatoribus. Item eos, qui tutores vel curatores fuerunt, non oportere deferre causas pupillorum vel adolescentium suorum divi Severus et Antoninus rescripserunt. quod consequens est observari et in eo, qui quasi procurator negotia gessit: et ita idem principes rescripserunt. idem decreverunt nulla constitutione prohibitum esse procuratorem interrogari, sed accusare eum, cuius negotia gessit. et tutorem, qui aut detulit aut mandavit, severissime puniendum rescripserunt.*

2.1.2.3 *Princeps legibus solutus est*

Naar aanleiding van het voorgaande rijst de vraag hoe de keizerlijke regelgeving zich verhiel tot de wetgeving van Republikeinse wetgevingsorganen, zoals de volksvergaderingen, en de besluiten van de senaat. Ulpianus beantwoordt deze vraag in een beroemde tekst als volgt:

D. 1,3,31: 'De keizer staat boven de wet. De keizerin staat echter niet boven de wet, maar de keizers plegen aan haar dezelfde privileges te schenken, als zij zelf hebben.'⁶⁵

'*Princeps legibus solutus est*', de keizer staat boven de wet, aldus de jurist.⁶⁶ Met andere woorden, zowel bij het nemen van feitelijke beslissingen als bij het creëren van nieuwe regelgeving hoefde de keizer in beginsel geen acht te slaan op de wetten van de volksvergaderingen of de *senatus consulta* van de senaat. Ook Paulus maakt melding van hetzelfde principe, maar voegt er nog een bijzondere opmerking aan toe:

D. 32,23: 'Het opeisen van legaten of fideï-commissen op grond van een onvoltooid testament door de keizer is oneerbiedig. Het is immers passend voor zo'n verheven majesteit om de wetten te eerbiedigen, aan welke hij zelf niet gebonden is.'⁶⁷

Uit de bovenstaande teksten volgt dat de macht van de keizer niet aan enige rechtsregel was gebonden, maar dat zijn handelen wel een zekere politieke begrenzing kende: hoewel de keizer niet gebonden was aan het *ius civile*, paste het een goede keizer om het bestaande recht zoveel mogelijk te respecteren.⁶⁸ Dit uitgangspunt vinden we ook terug in literaire bronnen. Zo prijst bijvoorbeeld Plinius keizer Trajanus, de *optimus princeps*, voor zijn eerbied voor het bestaande recht:

65 Ulpianus libro XIII ad legem Iuliam et Papiam. *Princeps legibus solutus est: Augusta autem licet legibus soluta non est, principes tamen eadem illi privilegia tribuunt, quae ipsi habent.*

66 Aangezien D. 1,3,31 afkomstig is uit een werk van Ulpianus over de *lex Iulia et Papia* wordt soms betoogd dat de opmerking '*princeps legibus solutus est*' slechts zag op de onverbindendheid van deze specifieke wet (vgl. Krüger, *Quellen*, 112 o.v.n. Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 751 nt. 3). Dit geldt echter niet voor de hieronder geciteerde tekst van Paulus (D. 32,23) en de rescripten van Septimius Severus en Caracalla (I. 2,17,8), waarin hetzelfde principe wordt verwoord. Zie daarnaast ook zeer expliciet Dio *Hist.* 53,18,1 en de *Lex de Imperio Vespasiani* (CIL 6, 930 = CIL 6, 31207 = ILS 244), caput VII.

67 Paulus libro quinto sententiarum. *Ex imperfecto testamento legata vel fideicommissa imperatorem vindicare inverecondum est: decet enim tantae maiestati eas servare leges, quibus ipse solutus esse videtur.* Vgl. ook I. 2,17,8 (*Secundum haec divi quoque Severus et Antoninus saepissime rescripserunt: 'licet enim', inquiunt, 'legibus soluti sumus, attamen legibus vivimus.'*) en C. 6,23,3 (Alexander Severus) (*Ex imperfecto testamento nec imperatorem hereditatem vindicare saepe constitutum est. Licet enim lex imperii sollemnibus iuris imperatorem solverit, nihil tamen tam proprium imperii est, ut legibus vivere.*).

68 Krüger, *Quellen*, 101; Peachin, 'Rome the superpower', 147; Tuori, *Emperor*, 236. Zelfs ten tijde van het Dominaat wordt de binding van de keizer aan de wet nog benadrukt door Theodosius en Valentinianus, zie C. 1,14,4 (429 n. Chr.): '*Digna vox maiestate regnantis legibus alligatum se principem profiteri: adeo de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas. et re vera maius imperio est submittere legibus principatum.*'

Plin. *Pan.* 65,1: 'Op de *rostra* onderwerp jij jezelf met dezelfde eed aan de wetten, wetten, Caesar, die niemand voor de *princeps* heeft geschreven. Maar jij wil dat aan jou niet meer is toegestaan dan aan ons. Het resultaat is dat wij het omgekeerde willen. Dit hoor ik nu voor het eerst, dit ben ik nu voor het eerst te weten gekomen: de *princeps* staat niet boven de wet, maar de wet boven de *princeps* en de keizer is als consul aan dezelfde beperkingen gebonden als de overige consuls.'⁶⁹

De houding die van de keizers ten opzichte van het bestaande recht werd verwacht, had als resultaat dat velen van hen aanvankelijk terughoudend waren al te zeer in te grijpen in het traditionele *ius civile* of beslissingen te nemen die hiertegen in gingen.⁷⁰ Een groot aantal keizerconstituties beoogt *leges* en *senatus consulta* slechts aan te vullen of uit te leggen.⁷¹ Andere constituties bevestigen reeds bestaande rechtsregels. De terughoudendheid die met name de vroege keizers op het gebied van wetgeving betrachtten, correspondeert met hun constitutionele positie als 'eerste burger', die als belangrijkste doel had de werkzaamheden van de bestaande Republikeinse constitutionele organen te ondersteunen, aan te vullen en, waar nodig, te corrigeren net als ooit de *praetor* dit had gedaan.⁷² Naar mate de keizers echter meer macht en bevoegdheden naar zich toe trokken en zich steeds meer ontwikkelden tot absoluut heersers, werden zij als wetgever actiever en daarmee ook zichtbaarder. Dit betekende echter niet dat het idee van de politieke begrenzing van de macht van de *princeps* door de latere keizers in zijn geheel werd losgelaten. Zo is van Septimius Severus en Caracalla bekend dat zij regelmatig bij rescript te kennen gaven dat zij de bestaande wetten eerbiedigden, ook al waren zij hier niet aan gebonden.⁷³ Uiteindelijk was het aan iedere individuele keizer om zelf te bepalen hoe hij zich positioneerde ten opzichte van het bestaande recht en in hoeverre hij zich hieraan gebonden achtte.⁷⁴

69 *In rostris quoque simili religione ipse te legibus subiecisti, legibus, Caesar, quas nemo principi scripsit. Sed tu nihil amplius vis tibi licere quam nobis: sic fit, ut nos tibi plus velimus. Quod ego nunc primum audio, nunc primum disco; non est princeps super leges sed leges super principem idemque Caesari consuli quod ceteris non licet.* Vgl. Dio Chrys. *Or.* 3,10.

70 Dit lag natuurlijk anders in het geval van leerstukken die grotendeels door de keizer werden ontwikkeld, zoals de afdwingbaarheid van fidei-commissen, waarover paragraaf 2.2.2 *infra*.

71 Krüger, *Quellen*, 113.

72 Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 63 e.v.; Coriat, 'L'empereur juge', 61. De verschuiving van deze functie van de *praetor* naar de keizer wordt mooi geïllustreerd door D. 4,1,7 *pr.*, waarin een *praetor* Marcus Aurelius om advies vraagt over de vraag in hoeverre hij een gedaagde, die bij verstek is veroordeeld, op grond van de billijkheid (*aequitas*) te hulp mag komen.

73 I. 2,17,8: 'Secundum haec divi quoque Severus et Antoninus saepissime rescripserunt: 'licet enim,' inquiunt, 'legibus soluti sumus, attamen legibus vivimus.' Zie daarnaast ook Plin. *Pan.* 65,1 en 77,3-4 (Trajanus) en D. 14,2,9 (Antoninus Pius).

74 Peachin, *Iudex*, 25: 'He was fettered only by the chains he chose to wear'.

2.2 DE KEIZER ALS SLUITSTEEN VAN HET ROMEINSE RECHTSSYSTEEM: *PRINCEPS IUDEX*

2.2.1 Inleiding: rechtspraak door de keizer

Plin. *Pan.* 80,1-3: 'Wat volgt? U bent altijd streng en mild tegelijk bij het horen van rechtszaken, en die mildheid komt nooit voort uit zwakte. Tijdens rechtszittingen bent u er niet op bedacht de keizerlijke kas te verrijken. U kent geen andere beloning voor uw uitspraak dan het besef een goed oordeel geveld te hebben. De partijen die voor u staan, zijn meer beducht voor uw oordeel over hen dan om hun vermogen en maken zich er meer zorgen over wat u vindt van hun karakter dan over hun zaak. Dat zijn werkelijk taken van een keizer, ja zelfs van een god, rivaliserende steden met elkaar te verzoenen, opstandige volkeren te beteugelen niet door een machtsspreuk, maar door de kracht van de rede, tussenbeide te komen bij machtsmisbruik van magistraten, en ongedaan te maken wat niet had mogen gebeuren. Tenslotte, net als de snelste aller hemellichamen, alles te zien en te horen en overal waar men een beroep op hem doet onmiddellijk met hulp ter plaatse te zijn.'⁷⁵

Met deze woorden prijst Plinius de Jongere de wijze waarop Trajanus placht recht te spreken en benadrukt hij het belang van deze keizerlijke bezigheid. Het is algemeen bekend dat de Romeinen rechtspraak als één van de belangrijkste taken van de keizer beschouwden.⁷⁶ Zij creëerde een moment van publieke zichtbaarheid voor de keizer en de mogelijkheid voor persoonlijk contact tussen hem en zijn onderdanen.⁷⁷ Hoe persoonlijk dit contact soms kon worden, blijkt wel uit een anekdote in de *vita Claudii* van Suetonius, waarin wordt vermeld dat Claudius meer dan eens door advocaten bij de toga of zelfs bij de voeten werd gegrepen wanneer hij het *tribunal* dreigde te verlaten.⁷⁸ Door de geschillen tussen gewone burgers aan te horen en te beoordelen, vertoonde de keizer zich als een welwillende en rechtvaardige vorst aan zijn onderdanen en liet hij zien dat hun dagelijkse problemen, geschillen en belangen hem niet alleen na aan het hart lagen, maar dat hij

75 *Quid? In omnibus cognitionibus quam mitis severitas, quam non dissoluta clementia! Non tu locupletando fisco operatus sedes, nee aliud tibi sententiae tuae pretium quam bene iudicasse. Stant ante te litigatores non de fortunis suis sed de tua existimatione solliciti, nec tam verentur, quid de causa sua quam quid de moribus sentias. O vere principis atque etiam dei curas, reconciliare aemulas civitates, tumentesque populos non imperio magis quam ratione compescere; intercedere iniquitatibus magistratuum, infectumque reddere quidquid fieri non oportuerit; postremo velocissimi sideris more omnia invisere omnia audire, et undecumque invocatum statim velut adesse et adsistere!* De vertaling is overgenomen van F.J.A.M. Meijer & D. den Hengst, *Lofrede op keizer Trajanus*, Baarn: Ambo 1990, 95 en op kleine punten aangepast.

76 Deze vaststelling kan in vrijwel iedere verhandeling over (aspecten van) de rechtspraak door de Romeinse keizer worden aangetroffen. Zie bijvoorbeeld: Millar, *Emperor*, 528; Färber, *Gerichtsorte*, 67; Tuori, *Emperor*, 159; Coriat, 'L'empereur juge', 41.

77 Coriat, 'L'empereur juge', 41

78 *Suet. Claud.* 15,3: 'Illud quoque a maioribus natu audiebam, adeo caudicibus patientia eius solitos abuti, ut discedentem e tribunali non solum voce revocarent, sed et lacinia togae retenta, interdum pede apprehenso detinerent.'

ook bereid was om zich voor hen in te spannen.⁷⁹ Tegelijkertijd was de rechtspraak een belangrijke manier voor de keizer om zijn macht te communiceren en meer in het bijzonder uiting te geven aan zijn positie als de belangrijkste bron van recht én rechtvaardigheid.⁸⁰ Hij, en hij alleen, bepaalde als hoogste (rechterlijke) autoriteit binnen het Romeinse rechtssysteem wat het recht was en hoe het moest worden toegepast. Dit betekende niet dat de keizer zonder meer kon doen wat hij wilde wanneer hij recht sprak. Het horen van zaken in het openbaar gaf hem een podium om zijn professionaliteit te etaleren door op zorgvuldige wijze de hoorzitting te leiden en tot een rechtvaardig en billijk oordeel te komen.

De grondslag en de ontwikkeling van de rechtsprekende bevoegdheden van de keizer zijn omstreken.⁸¹ Het staat echter buiten kijf dat de Romeinse keizers ten tijde van de *Severi* jurisdictie hadden in zowel strafrechtelijke als civielrechtelijke geschillen en dat zij op basis hiervan niet alleen in appel, maar ook in eerste aanleg recht spraken.

De onduidelijkheid over de oorsprong van de keizerlijke jurisdictie wordt voornamelijk veroorzaakt door de schaarste van literaire en juridische klassieke bronnen over dit onderwerp.⁸² In de literatuur over het ontstaan van de keizerlijke bevoegdheid om recht te spreken kunnen in beginsel drie stromingen worden onderscheiden.⁸³ De eerste groep auteurs is van mening dat de jurisdictie van Augustus en diens opvolgers was gebaseerd op de in paragraaf 2.1.1 besproken constitutionele bevoegdheden, die het fundament van

79 Millar, *Emperor*, 229; Bablitz, *Actors*, 35; Tuori, *Emperor*, 246.

80 Stolte, 'Jurisdiction', 263; De Angelis, 'Emperor's justice', 137; Tuori, *Emperor*, 291; Coriat, 'L'empereur juge', 41.

81 De belangrijkste bijdragen aan dit debat zijn: Mommsen, *Staatsrecht*, II.2, 958-988; D. MacFayden, 'The rise of the princeps' jurisdiction within the city of Rome' *Washington University Studies (humanistic series)* 10 (1923), 181-264; Volkmann, *Rechtsprechung*; Kelly, *Princeps Iudex*; Bleicken, *Senatsgericht*; Millar, *Emperor*, 507-537; Ferrary, 'Powers'. Zie meest recent Peachin, 'Judicial powers', Tuori, *Emperor* en F. Hurlet, 'Les origines de la jurisdiction impériale: imperator caesar augustus iudex' in: R. Haensch (ed.), *Recht haben und Recht bekommen im Imperium Romanum*, Warschau: University of Warsaw etc. 2016, 5-40. Zie voor nog meer literatuurverwijzingen (i.h.b. Italiaanse literatuur) Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 18 nt. 10.

82 Peachin, 'Judicial powers', 507 en Tuori, *Emperor*, 105.

83 Het debat in de literatuur wordt op overzichtelijke en heldere wijze beschreven door Peachin, 'Judicial powers', 500-507. Zie ook (maar beknopter) Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 18 nt. 10.

de macht van de keizer vormden.⁸⁴ Zij gaan met andere woorden uit van een formele juridische basis voor de keizerlijke jurisdictie, die onder Augustus al zou zijn gecreëerd en de grondslag vormde voor de rechterlijke bevoegdheden van al zijn opvolgers.⁸⁵ De tegenwoordigers van de tweede stroming zijn van mening dat er geen sprake was van een formele toekenning van jurisdictie tijdens het bewind van Augustus of diens opvolgers, maar dat deze zich geleidelijk heeft ontwikkeld.⁸⁶ In hun betoog is de *auctoritas principis*, een begrip dat door Augustus zelf wordt genoemd in de *Res Gestae* om zijn macht te omschrijven,⁸⁷ vaak de drijvende kracht achter deze ontwikkeling.⁸⁸ Door de meeste recente auteurs wordt tot slot gekozen voor een combinatie van deze twee opvattingen. Zij zijn van mening dat Augustus in ieder geval een vorm van jurisdictie ontleende aan de hem toegekende constitutionele bevoegdheden, maar dat deze zich gedurende de eerste twee eeuwen van het Principaat uitbreidde naar aanleiding van de toenemende invloed van *princeps* op de samenleving en de hierbij horende centralisatie van de macht.⁸⁹

Aangezien de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* van Paulus behoudens één uitzondering betrekking hebben op civielrechtelijke geschillen, zal in deze paragraaf de privaatrechtelijke jurisdictie van de keizer centraal staan. Op de bevoegdheid van de keizer om kennis te nemen van strafzaken zal worden ingegaan bij de behandeling van de enige tekst uit de *Decreta* die betrekking heeft op het strafrecht, te weten D. 48,19,40.⁹⁰

84 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 958-988; Volkmann, *Rechtsprechung*; Jones, 'Jurisdiction'; Millar, *Emperor*, 508 en 516-520; Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 446; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 90-91. Over de vraag op welke constitutionele bevoegdheden van de *princeps* diens jurisdictie binnen en buiten Rome precies was gebaseerd bestaat verdeeldheid onder deze auteurs. Mommsen meent dat het *imperium* dat Augustus in 27 v. Chr. ontving gelijk moet worden gesteld met het oude koninklijke jurisdictionele *imperium* en om die reden de bevoegdheid van de *princeps* omvatte om van zowel strafrechtelijke als civiele geschillen in eerste aanleg kennis te nemen (vgl. Dio Hist. 53,17,6). De bevoegdheid om zaken in appel te horen ontleende Augustus (en diens opvolgers) aan een wettelijke toekenning van jurisdictie in appenzaken in 30 v. Chr. (Dio Hist. 51,19,7: 'ἐκκλητὸν τε δικάζειν'), aldus Mommsen. Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 446 en Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 90-91 gaan uit van een combinatie van het *imperium proconsulare* en de *tribunicia potestas* (i.h.b. het recht van *intercessio*) als grondslag voor de jurisdictie van de keizer in de provincies resp. Rome zelf. Jones, 'Jurisdiction', baseert tot slot de gehele keizerlijke jurisdictie op het *imperium consulare*, dat volgens hem in 19 v. Chr. aan Augustus werd toegekend (Dio Hist. 54,10,5). Ook Millar, *Emperor*, 508 en 516-520 neigt naar deze grondslag. De toekenning van het *imperium consulare* aan Augustus is echter omstreden, zie hierover De Martino, *Storia*, 193-196 en Ferrary, 'Powers', 103 e.v.

85 Peachin, 'Judicial powers', 508.

86 Orestano, *L'Appello civile*, 166 e.v. en Kelly, *Princeps Iudex*. Meest extreem is Honoré, *Emperors*, 8, die meent dat de jurisdictie van de keizer volledig toegeëigend ('usurped') was.

87 RG 34,3.

88 Het belang van de *auctoritas principis* voor het ontstaan van de keizerlijke jurisdictie wordt reeds benadrukt door Volkmann, *Rechtsprechung*, 218. Zie daarnaast ook Orestano, *L'Appello civile*, 183-186 en Kelly, *Princeps Iudex*, 80 en 91 (voor de civiele jurisdictie).

89 Ferrary, 'Powers'; Färber, *Gerichtsorte*, 67; Peachin, 'Judicial powers'; Tuori, *Emperor*, i.h.b. 68-125.

90 BZD, nr. 27 (D. 48,19,40).

2.2.2 Materie

Met betrekking tot het soort zaken dat door de keizers werd behandeld is het van belang om een onderscheid te maken tussen het traditionele privaatrecht, bestaande uit het *ius civile* en *ius honorarium*, en het keizerlijke privaatrecht, dat wil zeggen de leerstukken die voornamelijk door middel van rescripten en in mindere mate decreten tot ontwikkeling waren gekomen, zoals het recht betreffende *fideicommissa* en het fiscale recht. Het traditionele privaatrecht was sinds de uitvaardiging van de *leges iudicariae* van Augustus onlosmakelijk verbonden met de formulaprocedure. Voor geschillen tussen Romeinse burgers, die in Rome zelf voor een *unus iudex* werden beslecht, werd de formulaprocedure door de Julische proceswetten als de standaard procesvorm, het *iudicium legitimum*, voorgeschreven.⁹¹ Deze procesvorm werd gekenmerkt door een tweedeling binnen de procedure tussen de fase *in iure* bij de *praetor* en de fase *apud iudicem* bij een lekenrechter. Alle geschillen en procedures die niet voldeden aan de vereisten van de *leges iudicariae* en dus niet behoorden tot de zogeheten *ordo iudiciorum*, werden gedurende het Principaat aangemerkt als buitengewone procedures, *cognitiones extra ordinem*.⁹² Hieruit mag echter niet worden afgeleid dat er één geüniformeerde buitengewone *cognitio* bestond als procedurele tegenhanger van het wettelijke formulaproces. De term *cognitio extra ordinem/extraordinaria* is een negatief begrip, een verzamelnaam voor alle gerechtelijke procedures die niet door de *leges iudicariae* werden beheerst en als zodanig niet tot de *ordo iudiciorum* behoorden. Hieronder vielen bijvoorbeeld de talrijke *iudicia imperio continentia*, de procedures over het traditionele privaatrecht waarbij niet was voldaan aan alle vereisten van de Julische proceswetten.⁹³

Gaius noemt in zijn Instituten een aantal voorbeelden van *iudicia imperio continentia*, te weten procedures bij de *recuperatores*, procedures in Rome waarbij de *iudex* of één van de partijen geen Romeins burger was en tot slot processen tussen Romeinse burgers of tussen vreemdelingen buiten Rome.⁹⁴ Naar aanleiding van de laatste groep procedures, de processen buiten Rome, rijst de vraag naar de toepasselijkheid van de formulaprocedure in de provincies. Over het antwoord op deze vraag bestaat discussie in de literatuur.⁹⁵ Aangezien de provinciegouverneurs ten tijde van de Republiek dezelfde rechtsmacht als de *praetor* in Rome uitoefenden, is het waarschijnlijk dat in deze periode in alle provincies de formulaprocedure werd toegepast in processen tussen Romeinse burgers aldaar.⁹⁶

91 Gai. 4,30 en 104. Zie over de *leges Iuliae iudicariae* Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 161 e.v. met verwijzingen naar verdere literatuur.

92 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 435-436.

93 Vgl. Gai. 4,105. Zie over de *iudicia imperio continentia* F. Bonifacio, '«Iudicium legitimum» e «iudicium imperio continens»' in: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, deel 2, Napels: Jovene 1951, 207-232. Het onderscheid tussen deze procedures en het formulaproces was niet altijd even duidelijk, aangezien de *iudicia imperio continentia* regelmatig naar de formulaprocedure werden gemodelleerd (Lokin & Brandsma, *Prota*, 42).

94 Gai. 4,105.

95 Vgl. Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 165 e.v. en de daar opgenomen verwijzingen naar andere auteurs.

96 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 166.

In hoeverre hierin verandering kwam gedurende het Principaat is onduidelijk. Het lijkt aannemelijk dat de *status quo* in de senaatsprovincies werd gehandhaafd, maar of dit ook het geval was in de keizerlijke provincies is zeer de vraag.⁹⁷

Een bijzondere categorie van de *cognitiones extra ordinem* betrof de procedures die betrekking hadden op rechtsfiguren die behoorden tot het keizerlijke privaatrecht. Daar dit recht zoals gezegd niet door de volksvergaderingen of de *praetor*, maar door de keizers tot ontwikkeling werd gebracht, bestond hiervoor geen rechtsingang in de formulaprocedure. Rechten die uit het keizerrecht voortvloeiden, konden om die reden uitsluitend geldend worden gemaakt in een buitengewone procedure bij een door de keizer voor deze materie aangestelde rechter.⁹⁸ Kenmerkend voor deze keizerlijke procedures was dat de tweedeling tussen de fase *in iure* en de fase *apud iudicem* vaak ontbrak, waardoor de procedure van begin tot eind werd gevoerd voor dezelfde functionaris.⁹⁹

Aangezien de *leges iudicariae* geen regeling voor het proces bij de keizer bevatten, kon de procedure voor zijn hof ook worden aangemerkt als een *cognitio extra ordinem*.¹⁰⁰ Dit doet de vraag rijzen of dit ook betekende dat de keizer slechts zaken beoordeelde die betrekking hadden op geschillen die behoorden tot het domein van de *cognitiones extra ordinem*, en in het bijzonder het keizerlijke privaatrecht. Het uitgangspunt lijkt inderdaad aanvaardbaar, dat wil zeggen ten tijde van Augustus, te zijn geweest dat de keizerlijke jurisdictie *extra ordinem* was en dientengevolge voornamelijk betrekking had op geschillen waarvoor geen rechtsingang in het normale formulaproces bestond.¹⁰¹ De eerste melding van keizerlijke inmenging in een formulaprocedure vinden we echter al in Suetonius' beschrijving van het bewind van Claudius:

Suet. *Claud.* 14: 'Hij volgde niet altijd de wettelijke voorschriften, maar hij bepaalde de hardheid of mildheid van straffen op basis van de redelijkheid en billijkheid, elk in gelijke mate. Want ook aan hen, die bij de *iudices privati* door te veel te eisen hun zaak hadden verloren, gaf hij hun acties terug en degenen die veroordeeld waren vanwege een ernstig delict veroordeelde hij tot de beesten, terwijl hij de wettelijke straf buiten werking liet.'¹⁰²

97 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 166-167.

98 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 437.

99 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 435-436; R fner, 'Cognitio', 257-258. Dit lag overigens anders in het geval van de *iudicia imperio continentia*, zie noot 93 *supra*.

100 Zie expliciet Suet. *Dom.* 8,1: *ius diligenter et industrie dixit, plerumque et in foro pro tribunali extra ordinem*.

101 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 977-978; Orestano, *L'Appello civile*, 186 e.v.; Kelly, *Princeps Iudex*, 82 e.v.; Bleicken, *Senatsgericht*, 140 e.v.; Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 447; Kunzel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 91.

102 *Nec semper praescripta legum secutus duritiam lenitatemve multarum ex bono et aequo, perinde ut adficeretur, moderatus est; nam et iis, qui apud privatos iudices plus petendo formula excidissent, restituit actiones et in maiore fraude convictos legitimam poenam supergressus ad bestias condemnavit*. Vgl. ook Dio *Hist.* 60,4,4.

De keizers na Claudius hielden zich in toenemende mate *extra ordinem* bezig met geschillen die betrekking hadden op het traditionele privaatrecht en krachtens de *leges Iuliae iudicariae* tot het terrein van de *iudicia legitima* behoorden. Septimius Severus vormde hierop geen uitzondering. Ook in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* komen we een aantal zaken tegen over een materie die duidelijk behoorde tot het terrein van de *iudicia legitima*. Het meest sprekende voorbeeld is de zaak van Camelia Pia, waarin partijen in appel tegen een vonnis van een *iudex privatus* bij de keizer procederen over de reikwijdte van de actie van scheiding en deling van een nalatenschap (*actio familiae erciscundae*).¹⁰³ Andere voorbeelden zijn D. 14,5,8 (*actio institutoria*), D. 20,5,13 (executie van zekerheidsrechten), D. 32,97 (uitleg van legaten), D. 46,1,68,2 (aansprakelijkheid van borgen), D. 47,2,88(87) (diefstal van een pandobject), D. 48,18,20 (bewaargeving en getuigenverhoor) en D. 50,16,240 (teruggave van bruidsschat). Voor zover dit uit de teksten duidelijk wordt, lijkt het in de meeste van deze gevallen te gaan om hoger beroep in zaken die, hoewel zij betrekking hebben op het traditionele privaatrecht, in eerste aanleg desalniettemin *extra ordinem* waren gehoord.¹⁰⁴ Tegelijkertijd moet worden benadrukt dat het leeuwendeel van de door Paulus beschreven zaken betrekking heeft op rechtsvragen die traditioneel tot het keizerrecht werden gerekend, zoals het fideï-commissaire erfrecht en het fiscale recht.¹⁰⁵

2.2.3 Eerste aanleg en appel

Er wordt aangenomen dat de civiele rechtszaken bij het keizerlijk gerechtshof voornamelijk geschillen in hoger beroep betroffen.¹⁰⁶ Deze opvatting wordt ondersteund door verschillende klassieke bronnen. Zo schrijft Dio, nadat hij eerst heeft gesproken over gevallen waarin de keizer een zaak moet verwijzen naar de senaat, over de jurisdictie van de keizer het volgende:¹⁰⁷

Dio Hist. 52,33,1: 'Maar jij moet zelf en zelfstandig de hoger beroep zaken en de doorverwezen zaken beoordelen, aangebracht bij jou vanaf de hogere magistraten en de procuratoren, van de stadsprefect, van de subcensor, van de *praefectus annonae* en de *praefectus*

¹⁰³ D. 10,2,41 = D. 37,14,24.

¹⁰⁴ Vgl. D. 14,5,8 (*praefectus annonae*) en D. 48,18,20 (keizerlijke *procurator*). Op het appel bij de keizer tegen vonnissen in buitengewone procedures wordt in paragraaf 2.2.3 *infra* nader ingegaan.

¹⁰⁵ Zie voor de vraag in hoeverre we hierbij te maken hebben met een bewuste selectie van de kant van Paulus hoofdstuk 4.

¹⁰⁶ Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 978; Kelly, *Princeps Iudex*, 84; R fner, 'Cognitio', 260.

¹⁰⁷ Deze passage is ontleend aan de beroemde redevoering van Maecenas in boek 52 van de *Histori n*. Hoewel deze redevoering over de juiste wijze van invulling en uitoefening van het keizerschap gericht is aan de jonge keizer Augustus, wordt aangenomen dat zij het beeld en de opvatting van Dio van en over het keizerschap - en in dit geval de rechterlijke bezigheden van de keizer - weerspiegelt. Zie Millar, *Cassius Dio*, 102 e.v., i.h.b. 107 e.v. en Tuori, *Emperor*, 281 o.v.n. M. Hammond, 'The significance of the speech of Maecenas in Dio Cassius, Book LII' *TAPhA* 63 (1932), 93, 99-100.

vigilum. Want geen van hen moet in alle opzichten zo onafhankelijk wat betreft jurisdictie en finaal zijn dat er geen appel tegen zijn uitspraak mogelijk is.¹⁰⁸

Uit deze passage komt duidelijk de vanzelfsprekendheid naar voren dat de keizer zich voornamelijk diende bezig te houden met het horen van zaken in hoger beroep, te meer daar Dio verder weinig tot niets zegt over de civiele jurisdictie van de keizer in eerste aanleg.¹⁰⁹ Eenzelfde beeld van de keizer als appelrechter vinden we ook terug in de beroemde Dmeir-inscriptie, die een gedeeltelijk verslag bevat van een gerechtelijke hoorzitting van Caracalla in Antiochië in 216 n. Chr.¹¹⁰ De procedure had betrekking op de vraag wie de rechtmatige priester van Zeus bij de tempel van Dmeir was. De zittende priester, Avidius Hadrianus, werd namens de inwoners van het dorp Goharia aangeklaagd door Aurelius Carzaeus, die betoogde dat Hadrianus de positie op onrechtmatige wijze had verworven. Hadrianus verweerde zich bij monde van zijn advocaat Julianus Aristaenetus met de stelling dat de zaak nog niet in eerste aanleg door de provinciegouverneur was gehoord, maar direct door de eiser bij Caracalla was aangebracht, en dat de zaak om deze reden niet-ontvankelijk moest worden verklaard.¹¹¹ Uit dit verweer blijkt duidelijk dat de keizer dergelijke zaken normaliter slechts in behandeling nam, nadat er reeds een procedure in eerste aanleg was gevoerd bij de provinciegouverneur.¹¹² Tot slot wordt de aannahme dat de keizer voornamelijk als appelrechter functioneerde ondersteund door de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*. Van de 26 gevallen waarvan een volledige beschrijving van de zaak is overgeleverd,¹¹³ geven zestien verslagen geen duidelijkheid over de vraag of het een zaak in eerste aanleg of appel betrof. Van de overige tien gevallen hebben negen betrekking op een appelzaak, terwijl het slechts in één geval gaat om een behandeling in eerste aanleg.¹¹⁴

108 Δίκαζε δὲ καὶ αὐτὸς ἰδίᾳ τὰ τε ἐφέσιμα καὶ τὰ ἀναπόμπιμα, ὅσα ἂν παρὰ τε τῶν μειζόνων ἀρχόντων καὶ παρὰ τῶν ἐπιτρόπων, τοῦ τε πολιάρχου καὶ τοῦ ὑποτιμητοῦ καὶ τῶν ἐπαρχῶν τοῦ τε τὸν σίτον ἐπισκοποῦντος καὶ τοῦ νυκτοφυλακοῦντος, ἀφικνῆται· μήτε γὰρ αὐτόδικος μήτ' αὐτοτελὴς οὕτω τις τὸ παράπαν ἔστω ὥστε μὴ οὐκ ἐφέσιμον ἀπ' αὐτοῦ δίκην γίνεσθαι.

109 Hij maakt echter wel melding van de strafrechtelijke jurisdictie van de keizer in eerste aanleg: *Hist.* 52,33,2.

110 *SEG* 17,759 (eerste publicatie door P. Roussel & F. Visscher, 'Les inscriptions du temple de Dmeir' *Syria* 23 (1942-1943), 173-200). Zie over deze inscriptie meest recent Wankerl, *Appello*, 203-226 en Tuori, *Emperor*, 248 e.v. Zie daarnaast W. Kunkel, 'Der Prozess der Gohariener vor Caracalla' in: *Festschrift Hans Lewald*, Basel: Helbing & Lichtenhahn 1953, 81-91 en Stolte, 'Jurisdiction', 261-268. Door W. Williams, 'Caracalla and rhetoricians: a note on the *cognitio de Gohariensis*' *Latomus* 33 (1974), 663-667 wordt betoogd dat het om een schijnproces zou gaan. Zijn opvatting wordt door de meeste auteurs afgewezen, zie bijvoorbeeld Crook, *Legal advocacy*, 91-95, Peachin, *Iudex*, 83, Stolte, 'Jurisdiction', 266 en Tuori, *Emperor*, 251.

111 *SEG* 17, 759, r. 7-17.

112 Stolte, 'Jurisdiction', 267-268 en Tuori, *Emperor*, 250. Vgl. ook D. 49,1,21 *pr.*-1 (geciteerd in paragraaf 2.2.4.1 *infra*).

113 Zie hierover paragraaf 3.2.1.

114 Appel: D. 4,4,38 *pr.*; D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 14,5,8; D. 26,5,28; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 48,18,20; D. 49,14,48 *pr.* Eerste aanleg: D. 28,5,93(92).

Tegen wiens vonnis kon men in appel gaan bij de keizer? Volgens Dio konden partijen hoger beroep aantekenen tegen de beslissingen van 'de hogere magistraten en de procuratoren, van de stadsprefect, van de subcensor, van de *praefectus annonae* en de *praefectus vigilum*.'¹¹⁵ Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat appel open stond tegen de uitspraken van alle rechters in buitengewone procedures (*cognitiones extra ordinem*), aangezien zij door de keizer waren benoemd en hun rechtsmacht aan hem ontleenden.¹¹⁶ Dit blijkt bijvoorbeeld uit D. 49,3,1 *pr.*:

D. 49,3,1 *pr.*: 'De vuistregel dat appel wordt ingesteld bij diegene, die de rechter [in eerste aanleg] heeft benoemd, moet zo worden begrepen, dat ook appel kan worden ingesteld bij diens opvolger.'¹¹⁷

In de *Decreta* komen we verschillende van de hierboven genoemde rechters in eerste aanleg tegen. Zo wordt in D. 4,4,38 *pr.* hoger beroep aangetekend tegen een beslissing (in appel!) van de *praefectus urbi*, in D. 14,5,8 tegen een beslissing van de *praefectus annonae* en hebben D. 48,18,20 en D. 49,14,48 *pr.* betrekking op beslissingen door *procuratores Caesaris*. Krachtens dezelfde regel was ook hoger beroep mogelijk tegen de beslissingen van de bestuurders die de keizer voor de aan hem toebedeelde provincies had benoemd, de '*legati Augusti*'. Maar ook tegen de beslissingen van de gouverneurs van de senatoriale provincies, dat wil zeggen bestuurders die door de senaat waren benoemd, stond hoger beroep bij de keizer open.¹¹⁸ Ook van een dergelijke appelzaak vinden we in de *Decreta* een voorbeeld, te weten D. 36,1,83(81), waarin appel wordt aangetekend tegen een beslissing van de *proconsul* van Achaëa.

Een omstreden punt is of partijen ook bij de keizer in hoger beroep konden gaan tegen de beslissing van een *iudex privatus* in een formulaprocedure. Door een enkele auteur wordt deze mogelijkheid ontkend.¹¹⁹ Uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* blijkt echter dat de keizer ten tijde van de *Severi* wel degelijk appelzaken tegen de vonnissen van *iudices privati* hoorde. In zijn beschrijving van de zaak van Camelia Pia, die in beide rechtspraakverzamelingen is overgeleverd, maakt Paulus expliciet melding van een hoger

115 *Hist.* 52,33,1 (geciteerd *supra*).

116 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 502-503.

117 Ulpianus libro primo de appellationibus. *Quod dicitur eum appellari, qui dedit iudicem, sic accipiendum est, ut et successor eius possit appellari.*

118 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 979; Millar, *Emperor*, 511.

119 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 980 e.v. Deze opvatting wordt afgewezen door Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 503-504 en i.h.b. noot 13 met verwijzingen naar verdere literatuur. Zie bijvoorbeeld ook Orestano, *L'Appello civile*, 186 e.v. en Kelly, *Princeps Iudex*, 93. Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 504 brengt wel een belangrijke nuancering aan: aanvankelijk casseerde de keizer slechts het vonnis van de *iudex* en werden de partijen in de gelegenheid gesteld om een nieuwe procedure te voeren (vgl. de formulering van Suetonius in *Claud.* 14: '*restituit actiones*'). Pas aan het einde van het Principaat deden de keizers de zaak ook zelf af.

beroep bij de keizer tegen het vonnis van een *iudex privatus*.¹²⁰ Tegelijkertijd kan uit het feit dat slechts een beperkt aantal zaken in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* betrekking heeft op materie waarover traditioneel in een formulaprocedure werd geprocedeerd worden afgeleid dat de keizers terughoudend waren – of in ieder geval behoorden te zijn – met het horen van appenzaken tegen vonnissen van *iudices privati*.¹²¹

Uit het voorgaande blijkt dat slechts in uitzonderlijke gevallen géén hoger beroep bij de keizer openstond. Zo kon op grond van een *oratio* van Hadrianus (en een hierop volgend senaatsbesluit) geen appel worden aangekend bij de keizer tegen de uitspraken van de senaat.¹²² Daarnaast kon men geen hoger beroep instellen tegen de beslissing van een rechter, wanneer deze door de keizer was aangesteld met het expliciete beding dat er geen appel tegen diens uitspraak mogelijk was.¹²³ Een bijzonder geval zijn de rechterlijke uitspraken van de *praefectus praetorio*. Ook hiertegen kon geen appel worden ingesteld bij de keizer, aangezien deze ambtenaar in de plaats van de keizer en als diens vertegenwoordiger recht sprak.¹²⁴

Het feit dat de keizer voornamelijk als appelrechter functioneerde, betekende niet dat hij in het geheel geen zaken in eerste aanleg hoorde.¹²⁵ Zoals eerder reeds werd opgemerkt heeft tenminste één verslag van Paulus betrekking op een procedure in eerste aanleg. Het lijkt aannemelijk dat de rechtspraak van de keizer in eerste aanleg met name zag op aanspraken waarvoor geen rechtsingang in het gewone formulaprocesrecht bestond of gevallen waarin het traditionele privaatrecht in de ogen van partijen onvoldoende bescherming bood.¹²⁶ Waar de rechtspraak in dergelijke gevallen in de eerste decennia van het Principaat wellicht nog een aanzienlijk onderdeel van de werklast van de keizers uitmaakte, zal de toekenning van de jurisdictie in eerste aanleg aan speciale rechterlijke ambtenaren in Rome, zoals de *praetor fideicommissarius* en de *procuratores fisci*, er echter voor hebben gezorgd dat dergelijke geschillen steeds minder in eerste aanleg door de keizer behoeften te worden gehoord.

120 D. 10,2,41 = D. 37,14,24: '*Camelia Pia ab Hermogene appellaverat, quod diceret iudicem de dividenda hereditate inter se et coheredem non tantum res, sed etiam liberos divisisse*' resp. '*Camelia Pia ab Hermogene appellaverat, quod diceret iudicem de dividenda hereditate inter se et coheredem non tantum res, sed etiam liberos divisisse*.' Zie daarnaast ook nog de hierboven geciteerde tekst uit Suetonius (*Claud.* 14) en voorts Suet. *Ner.* 17 en Tac. *Ann.* 14,28 voor het bewind van Nero.

121 Deze aanname wordt ondersteund door de hierboven geciteerde tekst van Suetonius over het ingrijpen van Claudius op de *ordo iudiciorum*. De geschiedschrijver noemt het ingrijpen van Claudius op de formulaprocedure als een voorbeeld van het wispelturige en willekeurige optreden van Claudius.

122 D. 49,2,1,2.

123 D. 49,2,1,4.

124 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 987 en Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 464.

125 Zie bijvoorbeeld Millar, *Emperor*, 535: 'primary jurisdiction by the emperor in civil cases was common'.

126 Jones, 'Jurisdiction', 476; Kelly, *Principes Iudex*, 82 e.v., i.h.b. 88.

Ook was de *praefectus urbi* in Rome bevoegd om bepaalde civiele zaken in eerste aanleg te horen.¹²⁷ Mogelijk hoorde de keizer daarnaast vaker, maar zeker niet uitsluitend, geschillen in eerste aanleg wanneer hij op rondreis in de provincies was. Een voorbeeld hiervan is het zojuist beschreven proces van de inwoners van Goharia tegen Avidius Hadrianus.

2.2.4 De procedure bij het gerechtshof van de keizer

2.2.4.1 Het aanbrengen van een geschil bij de keizer

De procedure bij de keizer werd, ongeacht of het een geschil in eerste aanleg of appel betrof, aanhangig gemaakt door middel van een *supplicatio*, een verzoekschrift aan de keizer.¹²⁸ In het geval van een appel gingen hier echter de nodige handelingen aan vooraf.¹²⁹ Het Romeinse appelprocesrecht kende de (voor de Nederlandse jurist wellicht enigszins merkwaardige) regel dat wanneer een partij tegen een in eerste aanleg gewezen vonnis in appel wens- te te gaan, hij eerst een verzoekschrift hiertoe, de zogeheten *libelli appellatorii*, moest indienen bij de rechter die dit vonnis had gewezen (de *iudex a quo*).¹³⁰ Een dergelijk verzoekschrift diende de namen van beide partijen te vermelden, alsmede tegen welk vonnis beroep werd aangetekend.¹³¹ De appeltermijn was kort: zij bedroeg slechts twee dagen wanneer men op eigen naam procedeerde en drie dagen wanneer men het proces voerde namens iemand anders, gerekend vanaf de dag waarop het oordeel was gewezen.¹³² Wanneer het onmogelijk was om een verzoekschrift tot appel bij de rechter in eerste aanleg in te dienen, bijvoorbeeld omdat deze dit met geweld verhinderde (!), kon de appellant direct in beroep gaan bij de keizer (of een andere appelrechter) of zijn *libelli appellatorii* op een publieke plaats bekend maken (*'publice proponere'*).¹³³ De rechter bij wie het verzoekschrift tot appel was ingediend kon beslissen om het hoger beroep toe te staan of af te wijzen (*appellationem*

127 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 464-465. In hoeverre de *praefectus praetorio* civiele jurisdictie in eerste aanleg had, is volgens deze auteurs onduidelijk. Zie echter D. 12,1,40 en D. 22,1,3,3, waaruit een dergelijke jurisdictie zou kunnen worden afgeleid.

128 D. 28,5,93(92) (eerste aanleg) en D. 49,5,5,1 (appel). Zie ook Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 965, Millar, *Emperor*, 525 en Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 449.

129 Zie in het algemeen over de appelprocedure in het Romeinse recht Orestano, *L'Appello civile*, i.h.b. 227 e.v., Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 501 e.v. en Litewski, 'Appellation', 60 e.v. In het onderstaande wordt de meest gebruikelijke schriftelijke appelprocedure behandeld. Er bestond echter ook de mogelijkheid om mondeling appel in te stellen, zie hierover D. 49,1,2 en D. 49,1,5,4, waarover Orestano, *L'Appello civile*, 228-230.

130 Orestano, *L'Appello civile*, 364; Litewski, 'Appellation', 84; Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 507.

131 D. 49,1,1,4. Zie voor mogelijke complicaties hierin D. 49,1,3 *pr.* en 1. Het beroepschrift hoefde niet de beroepsgronden te bevatten: D. 49,1,3,3.

132 Zie bijvoorbeeld D. 49,4,1,11-14. Wanneer een partij niet bij de uitspraak in eerste aanleg aanwezig was, begon de appeltermijn pas te lopen vanaf het moment dat deze partij kennis van het vonnis had genomen: D. 49,4,1,15.

133 D. 49,4,1,10 (direct beroep bij appelrechter bij gebrek aan een *facultas adeundi*); D. 49,1,7 (publiek bekend maken van *libelli appellatori* bij *violentia iudicis*). Zie ook D. 49,1,25.

(non) *recipere/admittere*), bijvoorbeeld omdat het beroepschrift gebrekkig was.¹³⁴ Wanneer het verzoek tot appel was afgewezen, kon de appellant tegen deze afwijzing in beroep gaan bij de keizer zelf.¹³⁵ Nam de *iudex a quo* het verzoek aan, dan stelde hij een brief voor de appelrechter op, de zogeheten *litterae dimissoriae*, met daarin de namen van partijen en een kopie van het bestreden vonnis.¹³⁶ Deze brief werd terstond aan de appellant ter hand gesteld en moest door hem aan de appelrechter worden overhandigd.¹³⁷

De klassieke bronnen vermelden niet waar of bij welk departement de *supplicatio* waarmee de procedure bij het keizerlijk gerechtshof werd ingeleid moest worden ingediend, maar het is zeer waarschijnlijk dat een dergelijk verzoek net als alle andere verzoekschriften aan de keizer moest worden aangeboden bij het bureau *a libellis*. Een dergelijk verzoek werd vervolgens verwerkt door het departement dat de keizer ondersteunde bij de uitvoering van diens taken als rechter, de *a cognitionibus*.¹³⁸ Deze positie is voor het eerst geattesteerd voor het bewind van Claudius en werd aanvankelijk, net als de andere secretariële posities aan het keizerlijk hof, bekleed door vrijgelatenen.¹³⁹ Later en ten tijde van Severus behoorde deze functie echter tot de ridderlijke *cursus honorum*.¹⁴⁰ De precieze inhoud van de taken van de *a cognitionibus* is omstreden. Uit twee passages uit de *Levens van de Sofisten* van Philostratus blijkt dat hij in ieder geval belast was met de planning en de formele aspecten van de keizerlijke hoorzittingen en de communicatie hierover met partijen.¹⁴¹ Dat de *a cognitionibus* ook het ordelijk verloop van de rechtszitting zelf overzag, kan worden afgeleid uit een passage in de

134 Zie voor een opsomming van mogelijke formele gebreken Litewski, 'Appellation', 86. Er bestaat discussie over de vraag of de rechter het appel ook kon afwijzen omdat het overduidelijk ongegrond was of slechts was ingesteld om de uitvoering van een vonnis te vertragen. Orestano, *L'Appello civile*, 372 e.v. en Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 508 menen dat deze mogelijkheid bestond, terwijl zij wordt afgewezen door Litewski, 'Appellation', 86 nt. 237.

135 D. 49,5,5,2. Bij een afwijzing had de appellant recht op een schriftelijke motivering hiervan: D. 49,5,6.

136 D. 49,6,1 *pr.* en 1. Zie voor de schriftelijkheid van het vonnis in eerste aanleg C. 7,44,3.

137 D. 49,6,1,2 vereist enige inspanning van de appellant op dit gebied.

138 Zie over dit departement Hirschfeld, *Verwaltungsbeamten*, 329-332 en A. von Premerstein, *RE* IV.1 (1900), s.v. *a cognitionibus*, 220-222. De verhouding tussen het bureau *a libellis* en het bureau *a cognitionibus* is onduidelijk. Op basis van CIG 5895 (= IG 14, 1072), waarin de functie 'ἐπι βιβλιδίων καὶ διαγνώσεων' wordt vermeld, wordt wel betoogd dat de *a cognitionibus* onderdeel uitmaakte van het departement *a libellis* en dat beide departementen door één ambtenaar werden geleid, zie Zwolve, 'Decreta Frontiana', 378-379 nt. 63. Tegenover deze ene in het Grieks opgestelde inscriptie staan echter meerdere Latijnse inscripties waarin de titel '*a cognitionibus*' zelfstandig (d.w.z. zonder *a libellis*) wordt vermeld (vgl. noot 139 en 140), hetgeen doet vermoeden dat de posities ook op hetzelfde moment door twee verschillende personen konden worden bekleed.

139 *CIL* 6, 8634 (vrijgelatene van Claudius als *adiutor a cognitionibus*). Zie verder bijvoorbeeld *CIL* 6, 8628 en 8629 en *AE* 2001, 258. Anders Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 965 nt. 2, die meent dat het ambt even oud is als het keizerlijk gerechtshof en dus reeds bestond ten tijde van Augustus.

140 Zie bijvoorbeeld *CIL* 2, 1085 en *CIL* 8, 9360.

141 Phil. VS 2,30 en 32.

Historiën van Dio, waarin de *a cognitionibus* werd bevolen (door Severus?) om de volgende zaak binnen te laten (hetgeen hij weigerde te doen zonder toestemming van Plautianus).¹⁴² Mogelijk was hij ook verantwoordelijk voor het bijhouden van het proces-verbaal van de zitting, het optekenen van het *dictum* en de archivering van beide, al bestaat hiervoor geen direct bewijs.¹⁴³ Uit het voorgaande volgt dat de werkzaamheden van de *a cognitionibus* kunnen worden vergeleken met die van de griffie van een moderne rechtbank. Het is onduidelijk in hoeverre de *a cognitionibus* naast deze organisatorische werkzaamheden de zaken ook inhoudelijk voorbereidde voor de keizer.¹⁴⁴

De keizer en zijn hof werden zonder twijfel overspoeld door een constante toestroom van juridische petities en verzoekschriften om een geschil aan de keizer te mogen voorleggen.¹⁴⁵ Het is daarom onwaarschijnlijk dat elk geschil dat bij de keizerlijke kanselarij door middel van een *supplicatio* werd aangebracht ook daadwerkelijk door de keizer zelf werd gehoord.¹⁴⁶ De stroom van rechtszaken die zich bij hem aandiende werd op verschillende manieren beheerst. Zo kon de keizer een appelzaak terugverwijzen wanneer er tegen het bestreden vonnis ook hoger beroep bij een andere rechter, in het bijzonder de provinciegouverneur, mogelijk was.¹⁴⁷

D. 49,1,21 *pr.*-1: 'De keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus hebben gerescribeerd dat appelzaken, die direct bij de keizer zijn aangebracht, terwijl diegenen, bij wie zij moesten worden aangebracht in de lagere instanties, zijn overgeslagen, worden terugverwezen naar de provinciegouverneurs. 1. Dezelfde keizers hebben bij rescript te kennen gegeven dat er onterecht in appel wordt gegaan bij de keizer tegen [het vonnis van] een rechter, die iemand van de provinciegouverneur heeft ontvangen, en dat hij dus moet worden terugverwezen naar de provinciegouverneur.'¹⁴⁸

¹⁴² Dio *Hist.* 75(76),15,5.

¹⁴³ Vgl. echter Luc. *Apol.* 12, waarin een functieomschrijving wordt gegeven van een ambtenaar die een gelijksoortige positie bij het gerechtshof van de *praefectus Aegypti* bekleedde.

¹⁴⁴ De opvatting dat de *a cognitionibus* het procesdossier ook inhoudelijk voor de keizer voorbereidde, wordt verdedigd door Karlowa, *Rechtsgeschichte I*, 545, Hirschfeld, *Verwaltungsbeamten*, 331 en Orestano, *Potere*, 51. Anders von Premerstein, *RE* IV.1 (1900), *a cognitionibus*, 221-222, Crook, *Consilium principis*, 100 ('concerned with the office work') en Millar, 'Emperors at work', 17-18.

¹⁴⁵ Er is wel geprobeerd om een schatting te maken van het aantal petities dat een keizer gemiddeld per dag behandelde, maar deze schattingen blijven gebaseerd op giswerk, zie Tuori, *Emperor*, 258 met verwijzingen naar verdere literatuur in nt. 41. Peachin, *Iudex*, 79-88 betreft in zijn berekeningen ook de keizerlijke rechtspraak. Men dient rekening te houden met het feit dat de petities met betrekking tot het recht onderdeel uitmaakten van het grotere geheel aan petities dat de keizer over een breed scala aan onderwerpen ontving. Vgl. in die zin ook Sen. *Cons. Pol.* 6,5.

¹⁴⁶ Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 447 spreekt zelfs over 'selten'. Anders Millar, *Emperor*, 515-516: '(...) a wide range of cases still presented themselves in various forms for his [i.e. de keizer – ESD] personal attention'.

¹⁴⁷ Vgl. Coriat, 'L'empereur juge', 49.

¹⁴⁸ Papirius Iustus libro primo de constitutionibus. *Imperatores Antoninus et Verus rescripserunt appellationes, quae recto ad principem factae sunt omissis his, ad quos debuerunt fieri ex imo ordine, ad praesides remitti. 1. Idem rescripserunt ab iudice, quem a praeside provinciae quis acceperat, non recte imperatorem appellatum esse ideoque reverti eum ad praesidem debere.* Vgl. ook de hierboven reeds besproken Dmeir-inscriptie (paragraaf 2.2.3).

Meer in het algemeen zal het ontstaan van andere appelinstanties dan de keizer in de tweede eeuw n. Chr. de werklast van de keizer hebben teruggedrongen. Zo zal bijvoorbeeld de appeljurisdictie van de *praefectus urbi* en de *praefectus praetorio* het aantal hoger beroepen op de keizer zelf aanzienlijk hebben verminderd, al moet worden opgemerkt dat uit de zaak van Rutiliana in de *Decreta* (D. 4,4,38 pr.) blijkt dat partijen weer in beroep bij de keizer konden gaan tegen een appelvonnis van de stadsprefect.¹⁴⁹ Daarnaast had de keizer ook de mogelijkheid om de zaak niet zelf te horen, maar de behandeling hiervan te delegeren aan een door hem benoemde rechter (*iudicem dare*). We hebben reeds gezien dat de mogelijkheid van appel tegen het vonnis van een dergelijke rechter door de keizer kon worden uitgesloten.¹⁵⁰ Ten tijde van Septimius Severus verschijnt hiernaast ook de figuur van de zogeheten '*iudex vice Caesaris*', senatoren die werden benoemd om in plaats van de keizer (*vice Caesaris*) rechtszaken af te doen.¹⁵¹

Naast deze formele beperkingen van de toegang tot de keizer als rechter, zullen ook informele factoren een rol hebben gespeeld. Zo zullen de afstanden binnen het Romeinse rijk en in het bijzonder tussen Rome en de provincies partijen in veel gevallen ervan weerhouden hebben om hun zaak aan de keizer voor te leggen.¹⁵² Daarnaast zal de sociale status van de betrokken personen ook een rol hebben gespeeld bij zowel de mogelijkheden tot het aanhangig maken van het geding als de keuze van de keizer om de zaak zelf te horen of deze door te verwijzen.¹⁵³ Anders dan de meeste onderdanen zullen de leden van de Romeinse elite vaker directe (en fysieke) toegang hebben gehad tot de keizer of personen uit diens directe omgeving, waardoor zij niet afhankelijk waren van het indienen van een schriftelijke petitie.¹⁵⁴

Er is vrijwel niks bekend over de wijze waarop partijen werden opgeroepen nadat hun geschil was geselecteerd voor persoonlijke behandeling door de keizer. Het is aannemelijk dat zij, nadat hun zaak door de *a cognitionibus* op de rol van het keizerlijk gerechtshof was geplaatst,¹⁵⁵ werden opgeroepen om op een bepaalde datum op een bepaalde locatie te verschijnen. Deze procedure zal overeenkomsten hebben vertoond met de bij andere buitengewone procedures gebruikelijke *evocatio*, waarbij de rechter de partijen beval om te verschijnen.¹⁵⁶ Wanneer één van de partijen niet ter terechtzitting ver-

149 Zie voor de appeljurisdictie van de *praefectus urbi* Dio Hist. 52,21,1-2 (civiele en strafrechtelijke jurisdictie) en daarnaast D. 49,1,1,3 en D. 49,3,1 pr. Volgens Mommsen ontwikkelde de appeljurisdictie in civiele zaken van de *praefectus praetorio* als vertegenwoordiger van de keizer zich pas vanaf de 3^e eeuw n. Chr., zie Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 986-987.

150 D. 49,2,1,4.

151 Uit D. 4,4,18,3-4 blijkt dat er een verschil bestond tussen een *iudex datus* en een *iudex vice Caesaris*. Zie over de laatste Peachin, *Iudex*. Zie ook Coriat, 'L'empereur juge', 50-51.

152 Millar, *Emperor*, 524.

153 Vgl. Millar, *Emperor*, 524.

154 Vgl. Tuori, *Emperor*, 199.

155 Vgl. BGU II 826 recto (= FIRA I, nr. 91), r. 13-14.

156 Waarover Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 473 e.v.

scheen, kon de zaak in afwezigheid van deze partij worden behandeld, zo blijkt uit een zaak in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* (D. 36,1,83(81)).¹⁵⁷

2.2.4.2 Locatie

De klassieke bronnen geven relatief veel informatie over de locaties binnen en buiten Rome waar de keizers plachten recht te spreken.¹⁵⁸ In het vroege Principaat vonden de gerechtelijke hoorzittingen op verschillende openbare locaties in de stad plaats.¹⁵⁹ Zo blijkt uit de teksten van de Romeinse geschiedschrijvers dat de keizers regelmatig rechtszaken hoorden op het *Forum Romanum*, de traditionele zetel van de rechtspraak in Rome.¹⁶⁰ Daarnaast vinden we ook vermeldingen van gerechtelijke procedures op het *forum* van Augustus,¹⁶¹ de *Porticus* van Livia en het Pantheon.¹⁶² Deze plaatsen hebben met elkaar gemeen dat zij behoorden tot het publieke domein en vrij toegankelijk waren voor eenieder die interesse had in de keizerlijke rechtspraak in het algemeen of een specifiek geschil in het bijzonder. Deze openbaarheid sloot aan bij de rechtspraak door traditionele magistraten en de *iudices privati*, die ook in het openbaar plaatsvond, en ging het idee van keizerlijke willekeur in de rechtsbedeling tegen.¹⁶³ Tegelijkertijd bood zij aan de keizer de mogelijkheid om in direct contact te komen met zijn onderdanen en zichzelf aan hen te presenteren als een *civilis princeps*, een toegankelijke, welwillende en rechtvaardige vorst, die begaan was met de belangen van zijn onderdanen.¹⁶⁴

Vanaf het begin van het Principaat spraken de keizers ook recht op minder publieke plaatsen, zoals in of rondom het keizerlijk paleis¹⁶⁵ en in de vele keizerlijke tuinen die Rome kende.¹⁶⁶ Het horen van rechtszaken op een dergelijke plaats betekende in de meeste gevallen een inbreuk op het openbare karakter van de procedure. Anders dan de publieke *fora* waren de keizerlijke

157 Zie over de verstekprocedure bij de keizer BZD, nr. 18 (D. 36,1,83(81)).

158 Zie over dit onderwerp: Crook, *Consilium principis*, 106-109; Bablitz, *Actors*, 34-39; De Angelis, 'Emperor's justice', 127-159; Färber, *Gerichtsorte*, i.h.b. 67-122; Tuori, *Emperor*, 164-168.

159 Bablitz, *Actors*, 35; Färber, *Gerichtsorte*, 74.

160 Zie bijvoorbeeld Dio Hist. 57,7,2 (Tiberius), Dio Hist. 60,4,3 en Tac. Ann. 12,43,1 (Claudius), Dio Hist. 65,10,5 (Vespasianus), Suet. Dom. 8,1 (Domitianus), Dio Hist. 69,7,1 (Hadrianus).

161 Suet. Claud. 33,1 (Claudius); Dio Hist. 68,10,2 (Trajanus).

162 Dio Hist. 68,10,2 (Trajanus in de *porticus* van Livia) en Hist. 69,7,1 (Hadrianus in het Pantheon).

163 Millar, *Emperor*, 229 ('avert rumour'); Färber, *Gerichtsorte*, 73 en 90.

164 Een andere opvatting van de keuze voor het *Forum Romanum* wordt verdedigd door De Angelis, 'Emperor's justice', 136-137, die meent dat de rechtspraak van de keizer op het *Forum* vooral werd ingegeven door de wens van de keizer om zich als de belangrijkste juridische autoriteit te affichereren.

165 Zie bijvoorbeeld voor Augustus Suet. Aug. 33,1 en Dio Hist. 55,33,5. Meestal blijkt uit de context dat het gaat om een procedure in of rondom het keizerlijk paleis, maar wordt dit niet expliciet gemeld door de desbetreffende auteur. Zie voor voorbeelden hiervan Färber, *Gerichtsorte*, 69 e.v. en De Angelis, 'Emperor's justice', 133-135.

166 Bablitz, *Actors*, 35; Färber, *Gerichtsorte*, 77 e.v. (i.h.b. 83-84).

residenties en tuinen niet vrij voor het publiek toegankelijk, hetgeen betekende dat de keizer volledige controle had over de vraag of er publiek tot de rechtszitting werd toegelaten en, zo ja, wie. Een dergelijke gang van zaken werd dan ook in het vroege Principaat als afkeurenswaardig beschouwd, zoals blijkt uit de belofte van Nero om dergelijke processen te vermijden:¹⁶⁷

Tac. *Ann.* 13,4,2: 'Toen beschreef hij de vorm van zijn toekomstige principaat, waarbij hij die dingen afwees die recent voor onvrede hadden gezorgd. Dat hij niet zelf rechter in alle zaken zou zijn, zodat nadat de eisers en gedaagden in één ruimte waren opgesloten, de invloed van enkelingen de overhand kreeg.'¹⁶⁸

Het belang dat aan de openbaarheid van de keizerlijke procedure werd gehecht, blijkt ook uit een tekst van Dio over Hadrianus:

Dio *Hist.* 69,7,1: 'Hij besliste de grote en meest noodzakelijke zaken in samenwerking met de senaat, en hij sprak recht met behulp van de meest vooraanstaande personen, nu eens in het paleis dan weer op het Forum of in het Pantheon en op vele andere plaatsen, [gezet op] op een tribunaal, opdat alle verhandelingen openbaar waren.'¹⁶⁹

Vanaf de tweede eeuw veranderde dit beeld en vond er met betrekking tot de locatie van de keizerlijke rechtspraak een beweging van 'buiten' naar 'binnen' plaats.¹⁷⁰ Reeds in de tijd van de Flavische keizers traden het paleis op de Palatijn en andere keizerlijke residenties steeds meer op de voorgrond als locatie voor rechtspraak.¹⁷¹ Tegelijkertijd bleven echter keizers als Vespasianus, Domitianus, Trajanus en Hadrianus ook zaken horen op openbare plaatsen, zoals het *Forum Romanum*.¹⁷² Voor Antoninus Pius en Marcus Aurelius valt dit op basis van het beschikbare bronnenmateriaal niet meer met zekerheid vast te stellen.¹⁷³ Wel komen we voor hun bewind verwijzingen tegen naar rechtspraak 'in auditorio' of 'ἐν τῷ δικαστηρίῳ'.¹⁷⁴ Ook voor het bewind van Septimius Severus ontbreekt iedere verwijzing naar hoorzittingen op de *fora* van Rome of een andere publieke locatie. Dio maakt echter wel melding van twee speciale zalen in het keizerlijk paleis op de Palatijn, die door Septimius Severus werden gebruikt om recht te spreken:

167 De Angelis, 'Emperor's justice', 133-135.

168 *Tum formam futuri principatus praescripsit, ea maxime declinans quorum recens flagrabat invidia. Non enim se negotiorum omnium iudicem fore, ut clausis unam intra domum accusatoribus et reis paucorum potentia grassaretur.*

169 Ἐπραττε δὲ καὶ διὰ τοῦ βουλευτηρίου πάντα τὰ μεγάλα καὶ ἀναγκαιότατα, καὶ ἐδίκαζε μετὰ τῶν πρώτων τοτὲ μὲν ἐν τῷ παλατίῳ τοτὲ δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ τῷ τε Πανθείῳ καὶ ἄλλοι πολλὰ πόθοι, ἀπὸ βήματος, ὥστε δημοσιεύεσθαι τὰ γινόμενα.

170 Crook, *Consilium principis*, 106-109; Kunkel, 'Die Funktion II', 320-329; Millar, *Emperor*, 229.

171 Färber, *Gerichtsorte*, 84-91, i.h.b. 90 en 118 e.v.; De Angelis, 'Emperor's justice', 128.

172 Vgl. noot 160-162.

173 De beschrijving van het bewind van Antoninus Pius in de *Historiën* van Dio, die hiervoor meermaals als bron voor de locatie van de rechterlijke activiteiten van de keizer zijn geciteerd, is zeer fragmentarisch. Hetzelfde geldt voor het eerste deel van het bewind van Marcus Aurelius. Zie over deze problematiek Färber, *Gerichtsorte*, 91-94.

174 Färber, *Gerichtsorte*, 91-94.

Dio Hist. 76(77),11,1: 'Hij wist dit [*i.e.* dat hij niet van de expeditie naar Britannia zou terugkeren – ESD] vooral op basis van de sterren waaronder hij geboren was (want hij had deze laten schilderen op de plafonds van de zalen in het paleis, waarin hij recht sprak, zodat ze zichtbaar waren voor iedereen, behalve het deel, dat, zoals ze zeggen, het tijdstip aanschouwde waarop hij voor het eerst het levenslicht zag; want dit was niet op dezelfde wijze afgebeeld in beide zalen) (...).¹⁷⁵

De passage uit Dio geeft aanleiding tot twee vaststellingen. Om te beginnen kan uit het feit dat het paleis op de Palatijn ten tijde van Severus twee speciale zalen voor gerechtelijke hoorzittingen kende,¹⁷⁶ worden afgeleid dat de keizerlijke rechtspraak aan het einde van de tweede eeuw dusdanig geïnstitutionaliseerd was geraakt, dat zij een specifieke plaats in het keizerlijk paleis had gekregen.¹⁷⁷ Hiermee kwam ook de rechtspraak van de keizer op publieke plaatsen in Rome ten einde. Dit betekende echter niet dat de keizerlijke rechtspraak in zijn geheel geen publieke aangelegenheid meer was. Dit is de tweede vaststelling die op basis van Dio's beschrijving kan worden gemaakt. Hij vermeldt expliciet dat Severus diens horoscoop had laten aanbrengen op de plafonds van de rechtszalen zodat deze voor iedereen zichtbaar was. De afgebeelde sterren toonden zonder twijfel aan dat Severus voorbestemd was om als keizer te regeren en voorspoed te brengen aan de inwoners van Rome en het rijk. Het is natuurlijk mogelijk dat een dergelijke programmatische afbeelding slechts bedoeld was om de machtspositie van de keizer en zijn rechtspraak aan partijen en hun advocaten duidelijk te maken, maar het is waarschijnlijker dat naast de bij de procesvoering betrokken personen ook een publiek van andere geïnteresseerden aanwezig was.¹⁷⁸

Severus sprak niet alleen recht wanneer hij in Rome was. Zo vermeldt Herodianus dat hij ook zaken hoorde en andere staatsaangelegenheden afhandelde wanneer hij zich ophield in de keizerlijke villa's buiten Rome.¹⁷⁹

175 ἦδει δὲ τοῦτο μάλιστα μὲν ἐκ τῶν ἀστέρων ὑφ' ὧν ἐγεγέννητο (καὶ γὰρ ἐς τὰς ὀροφὰς αὐτοῦ τῶν οἰκῶν τῶν ἐν τῷ παλατίῳ, ἐν οἷς ἐδίκαζεν, ἐνέγραψεν, ὥστε πᾶσι, πλὴν τοῦ μορίου τοῦ τῆν ὥραν, ὡς φασιν, ἐπισκοπήσαντος ὅτε ἐς τὸ φῶς ἐξῆι, ὁρᾶσθαι τοῦτο γὰρ οὐ τὸ αὐτὸ ἐκατέρωθι ἐνετύπωσεν) (...).

176 In hoeverre deze zalen gelijk moeten worden gesteld met de *Aula Regia* en de *Basilica* van de *Domus Flaviania* is onderwerp van debat in de literatuur. Zie hierover Bablitz, *Actors*, 36, De Angelis, 'Emperor's justice', 153 en Färber, *Gerichtsorte*, 96.

177 De Angelis, 'Emperor's justice', 128 spreekt over 'spatial specialization'.

178 Millar, *Emperor*, 230 ('formal sessions of a semi-public nature'); Lichtenberger, *Severus Pius Augustus*, 267-268; Färber, *Gerichtsorte*, 120. De aanwezigheid van een publiek in de keizerlijke rechtszaal wordt ook ondersteund door de beschrijving van het proces van Apollonius van Tyana door Philostratus in diens *Leven van Apollonius* (VA 8,1,1 en 8,4,1). Hoewel het gaat om een gerechtelijke procedure bij Domitianus is het aannemelijk dat het beeld dat hiervan door Philostratus (ca. 170 – ca. 247 n. Chr.) wordt geschetst grotendeels is gebaseerd op het keizerlijk proces in de Severische tijd, dat Philostratus als lid van de geleerdenkring rondom Julia Domna waarschijnlijk van dichtbij heeft meegemaakt (VA 1,3). Zie in die zin ook Millar, *Emperor*, 232 en De Angelis, 'Emperor's justice', 148.

179 Her. 3,13,1. Zie ook Front. *Fer. Als*, 3,7, waaruit blijkt dat Marcus Aurelius dezelfde gewoonte had.

Daarnaast hoorde hij ook zaken wanneer hij op reis was in de provincies. Over de locatie van dergelijke hoorzittingen is weinig bekend.¹⁸⁰ Het ligt echter in de lijn der verwachting dat de keizer in een dergelijk geval gebruik maakte van de reeds bestaande rechtszalen in zijn tijdelijke verblijfplaats¹⁸¹ of voor de gelegenheid een tijdelijk *tribunal* liet bouwen.

2.2.4.3 De keizerlijke hoorzitting

De feitelijke procedure bij de keizer was niet gebonden aan enige vorm en ken- de geen vaste procesregels. Toch hielden de keizers zich in de meeste gevallen aan de in de rechtspraktijk ontwikkelde processuele gewoontes,¹⁸² waardoor het keizerlijk proces grote overeenkomsten vertoont met andere *cognitiones extra ordinem* en in het verlengde daarvan, ons moderne procesrecht.

Wanneer partijen de rechtszaal binnentraden, troffen zij hier de keizer aan, mogelijk gezeten op een *tribunal*.¹⁸³ Hij werd in de meeste gevallen omringd door een groep juristen en notabelen, zijn zogeheten *consilium*, dat hem adviseerde bij de beoordeling van de zaak.¹⁸⁴ Daarnaast waren er ook leden van zijn persoonlijke lijfwacht aanwezig.¹⁸⁵ Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, waren de gerechtelijke hoorzittingen bij het keizerlijk gerechtshof mogelijk ook toegankelijk voor hovelingen en andere geïnteresseerden.¹⁸⁶ In de regel traden partijen niet namens zichzelf op, maar lieten

180 Halfmann, *Itinera principum*, 152 stelt slechts dat de keizers naast de hoofdstad ook andere plaatsen in de provincies aandeden om recht te spreken.

181 Zie bijvoorbeeld P. Oxy. 42, 3019: 'ἐν τῷ δικαστηρίῳ'.

182 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 448.

183 Vgl. P. Oxy. 42, 3019. Zie daarnaast Bablitz, *Actors*, 37. Zie over het *tribunal* in het algemeen Färber, *Gerichtsorte*, 175 e.v. Het is mogelijk dat Severus in enkele gevallen een zaak samen met zijn zoon en mede-keizer Caracalla hoorde. Dit lijkt te volgen uit een aantal Digestenteksten: D. 4,4,18,1 (*Divus Severus et imperator Antoninus non audierunt*), D. 4,4,18,2 (*Divus Severus et imperator Antoninus permiserunt*), D. 34,9,16,1 (*Optimi maxime principes nostri iudicaverunt*), D. 48,13,12,1 (*Divus Severus et Antoninus ... convictum in insula deportaverunt*) en D. 49,14,18,1 (*Idem decreverunt*, na behandeling van 2 rescripten van Severus en Caracalla). Alle teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn echter in het enkelvoud opgesteld, hetgeen doet vermoeden dat de door Paulus beschreven zaken slechts door één keizerrechter zijn gehoord, en wel door Severus. Dit laatste volgt uit de historische context van beide werken. Caracalla is geboren in 188 en tot Augustus verheven in 197 of 198 (vgl. Kienast, *Kaisertabelle*, 162), hetgeen betekent dat hij ongeveer 9 jaar oud was toen hij keizer werd. Hoewel het niet kan worden uitgesloten, is het gezien zijn leeftijd onwaarschijnlijk dat hij in de periode tussen 198 en 211 zelfstandig zaken hoorde, te meer hij tot de dood van zijn vader weinig interesse in staatszaken lijkt te hebben gehad (Dio Hist. 76(77),7,1-2; Her. 3,13).

184 Vgl. het gebruik van het woord παραθήμαι in Dio Hist. 74(75),9,2. Zie over het *consilium* dat de keizer tijdens gerechtelijke hoorzittingen adviseerde paragraaf 2.3.2 *infra*.

185 Phil. VS 2,26.

186 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 965 meent dat de strafrechtelijke zittingen regelmatig niet voor publiek toegankelijk waren. Dit lag volgens hem echter anders voor civielrechtelijke procedures, zie nt. 4 *if.*

zich bijstaan door een advocaat.¹⁸⁷ Beide partijen kregen de gelegenheid om hun zaak te (laten) bepleiten, waarbij de duur van het pleidooi varieerde per zaak en per keizer. Uit een brief van Plinius blijkt dat een normaal pleidooi in een gewone rechtszaak aanvankelijk langer dan veertig minuten (twee *clepsydrae*) placht te duren, maar dat in zijn tijd de gewoonte reeds was ontstaan om korter te pleiten.¹⁸⁸ Daarnaast kregen zowel de eiser als de gedaagde de mogelijkheid om bewijsmiddelen ter ondersteuning van hun betoog aan te dragen. Hierbij kon het zowel gaan om persoonlijke documenten, zoals testamenten en contracten,¹⁸⁹ als juridische documenten, zoals kopieën van keizerconstituties.¹⁹⁰ Uit het gebruik van het werkwoord '*recitare*' in D. 36,1,76(74),1 kan worden afgeleid dat dergelijke bewijsstukken (i.c. een keizerconstitutie) waarschijnlijk ter terechtzitting werden voorgelezen.¹⁹¹ Uit Paulus' beschrijving van de zaak van Petronius Thallus (D. 46,1,68,1) blijkt dat de keizer ter plekke, dat wil zeggen tijdens de hoorzitting of tijdens de hierop volgende beraadslagingen met het *consilium*, kennisnam van dergelijke documenten: de keizer deed in deze zaak '*lecta subscriptione fideiussionis*' uitspraak. Dit doet vermoeden dat partijen voorafgaand aan de hoorzitting geen andere documenten indienden dan de *supplicatio* zelf en in het geval van een appel de *litterae dimissoriae*. Ook verslagen van getuigenverhoren konden tijdens de zitting worden overgelegd, al blijkt uit een tekst van Callistratus dat Hadrianus er de voorkeur aan gaf om de verhoren zelf af te nemen.¹⁹² Uit beschrijvingen van keizerlijke procedures in zowel juridische als epigrafische bronnen blijkt dat de keizer, wanneer hij dit wilde, tijdens de hoorzitting actief in debat trad met de partijen en hun advocaten en de aanwezigen naar believen aan de tand voelde.¹⁹³ De voertaal van de procedure was in beginsel het Latijn, maar uit de hierboven genoemde Dmeir-inscriptie volgt dat de procedure ook in het Grieks kon plaatsvinden.¹⁹⁴ Ook konden aktes en andere documenten die in het Grieks waren opgesteld als bewijs-

187 Zie bijvoorbeeld D. 28,4,3 en de hiervoor besproken Dmeir-inscriptie. Zie echter ook Phil. VS 2,30 waarin een gedaagde de opdracht krijgt van de *a cognitionibus* om zichzelf (zonder bijstand van een advocaat) te verdedigen.

188 Plin. Ep. 6,2,5. De advocaat van de eisers in de Dmeir-inscriptie, Lollianus, geeft aan een half uur te zullen pleiten (r. 34-35). Dat Plinius zelf als advocaat lang van stof kon zijn (of hier graag over overdreef) blijkt uit Ep. 2,11,14 (een pleidooi van vijf uur tegen Marius Priscus bij een rechtszitting van de senaat in aanwezigheid van de keizer) en Ep. 4,16,2 (proces bij de *centumviri*, zeven uur).

189 D. 36,1,76(74) pr. (letterlijk Grieks citaat uit een testament); D. 46,1,68,1 (keizer doet uitspraak nadat hij de akte van borgtocht heeft gelezen).

190 Zie bijvoorbeeld D. 36,1,76(74),1.

191 Vgl. Wankerl, *Appello*, 161. Zie voor de betekenis van het woord *recitare* Heumann & Seckel, *Handlexikon*, 494.

192 D. 22,5,3,3.

193 Voorbeelden zijn de discussie tussen Marcus Aurelius en de aanwezige partijen in D. 28,4,3 en de vraag die door Septimius Severus aan Antiochos wordt gesteld in D. 32,97. In de Dmeir-inscriptie gaat Caracalla actief in op het verweer van de advocaat Julianus Aristaenetus dat de zaak eerst door de provinciegouverneur moest worden gehoord.

194 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 448. Dio Hist. 76(77),17,2 vermeldt expliciet dat Severus zowel het Latijn als het Grieks machtig was.

middelen dienen.¹⁹⁵ Wanneer beide partijen voldoende in de gelegenheid waren gesteld om hun opvatting over het geschil uiteen te zetten, kwam het moment waarop de keizer zich over zijn beslissing moest beraden. Wanneer hij meende dat er nog onduidelijkheden bestonden, meer bewijs moest worden geleverd of meerdere rechtsvragen moesten worden behandeld, kon hij een tussenvonnis (*interlocutio pro tribunali*) wijzen.¹⁹⁶

Was dit niet het geval, dan trok hij zich terug met zijn adviseurs om zich te beraden op de te nemen beslissing. De beraadslagingen van de keizer en zijn *consilium* over een gehoorde zaak vonden achter gesloten deuren plaats.¹⁹⁷ Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit Marcellus' beschrijving van een rechtszaak ten overstaan van Marcus Aurelius in D. 28,4,3. Na verslag te hebben gedaan van het debat ter terechtzitting, schrijft de jurist dat Marcus Aurelius iedereen, dat wil zeggen de bij het geschil betrokken partijen en de overige aanwezigen, uit de rechtszaal liet verwijderen om met zijn adviesraad te kunnen overleggen ('*Antoninus Caesar remotis omnibus cum deliberasset (...)*').¹⁹⁸ Ook uit literaire bronnen kan worden afgeleid dat de beraadslagingen tussen keizer en het *consilium* in afzondering en achter gesloten deuren plaatsvonden. Zo schrijft Suetonius bijvoorbeeld over Nero dat deze zich met zijn adviesraad '*ad consultandum secederet*' en komen we in Philo's beschrijving van de ideale rechter ook het advies tegen dat de rechter zich voor overleg met zijn *consilium* diende terug te trekken.¹⁹⁹

2.2.4.4 Uitspraak

Wanneer de keizer en zijn adviseurs tot een beslissing waren gekomen, volgde de uitspraak, het *decretum*. Over de bekendmaking van de uitspraak aan partijen vermeldt Marcellus in zijn zojuist genoemde verslag van een zaak bij Marcus Aurelius in D. 28,4,3 het volgende:

D. 28,4,3: 'Nadat iedereen [uit de rechtszaal] was verwijderd, had keizer Antoninus de zaak overwogen en bevolen dat dezelfde personen weer binnen werden geroepen, en hij zei: [volgt de uitspraak].'²⁰⁰

195 Vgl. bijvoorbeeld D. 36,1,76(74) *pr.* over een in het Grieks opgesteld testament.

196 Zie bijvoorbeeld D. 40,5,38 met verwijzingen naar verdere literatuur over het keizerlijk tussenvonnis.

197 Färber, *Gerichtsorte*, 84.

198 Er bestaat enige discussie over de vraag of Marcus Aurelius in deze zaak zich alleen of samen met zijn *consilium* terugtrok om tot een beslissing te komen, zie Honoré, *Emperors*, 17-18. Het laatste lijkt mij het meest aannemelijk (zie in die zin ook Honoré, *Emperors*, 18 en Kunkel, 'Die Funktion II', 302-303). Op basis van de verslagen van Paulus kan in ieder geval met zekerheid worden vastgesteld dat Severus over de zaak placht te overleggen met de leden van zijn *consilium*.

199 Suet. *Ner.* 15 en Phil. *Leg.* 44,350.

200 Marcellus libro XXIX digestorum. (...) *Antoninus Caesar remotis omnibus cum deliberasset et admitti rursus eodem iussisset, dixit: (...)*.

In het door Marcellus beschreven geval deed Marcus Aurelius direct na de hoorzitting en beraadslagingen mondeling uitspraak in het bijzijn van partijen. Uit de beschrijving van een andere uitspraak van dezelfde keizer door Callistratus komt hetzelfde beeld naar voren:

D. 48,7,7: 'Als schuldeisers tegen hun schuldenaren optreden, moeten zij bij de rechter dat eisen, wat zij menen dat aan hen verschuldigd is. De vergoddelijkte Marcus Aurelius heeft echter in een rechterlijke uitspraak te kennen gegeven dat zij, als zij de zaak van hun schuldenaar in bezit nemen zonder dat zij hiertoe toestemming hebben gekregen, geen vorderingsrecht meer hebben. Dit zijn de bewoordingen van de uitspraak: 'Het is het beste dat je, als je meent dat je iets te vorderen hebt, rechtsvorderingen instelt: ondertussen moet hij in het bezit blijven, jij bent de eiser'. En toen zei Marcianus: 'Maar ik heb geen geweld gebruikt.' De keizer zei hierop: 'Denk jij dat er alleen geweld wordt gebruikt, als er mensen gewond raken? (...)'²⁰¹

Het feit dat de bij het geschil betrokken crediteur Marcianus direct een mondelinge reactie kon geven op het vonnis van de keizer bewijst dat de uitspraak mondeling en in tegenwoordigheid van partijen plaatsvond. Een dergelijke reactie van partijen op de keizerlijke uitspraak komen we ook tegen in één van de in de *Decreta* opgenomen zaken:

D. 32,97: (...). 'En hij was van mening dat er terecht appel was ingesteld. Van de zijde van de legataris werd aangedragen dat zekere achterstallige schulden van de pachters na de dood van de *pater familias* waren geïnd. Hij antwoordde dat datgene, wat na de dood was geïnd, moest worden afgegeven aan de legataris.'²⁰²

Uit de geciteerde teksten volgt dat met enige zekerheid kan worden aangenomen dat de keizer de gewoonte had om mondeling in aanwezigheid van partijen uitspraak te doen.²⁰³ Het ligt in de lijn der verwachting dat zij daarnaast ook een schriftelijke kopie van de uitspraak meekregen.²⁰⁴

2.2.5 De rechtskracht van *decreta*

In paragraaf 2.1.2 is reeds aandacht besteed aan de rechtskracht van keizer-constituties in het algemeen en die van rescripten in het bijzonder. Ook de keizerlijke *decreta* worden door Gaius en Ulpianus genoemd in hun opsom-

201 Callistratus libro quinto de cognitionibus. *Creditores si adversus debitores suos agant, per iudicem id, quod deberi sibi putant, reposcere debent: alioquin si in rem debitoris sui intraverint id nullo concedente, divus Marcus decrevit ius crediti eos non habere. verba decreti haec sunt. 'Optimum est, ut, si quas putas te habere petitiones, actionibus experiaris: interim ille in possessione debet morari, tu petitor es'. Et cum Marcianus diceret: 'Vim nullam feci': Caesar dixit: 'tu vim putas esse solum, si homines vulnerentur? (...)'. Dezelfde tekst is ook overgeleverd in D. 4,2,13.*

202 Paulus libro secundo decretorum. (...) *Et placuit recte appellasse. A parte legatarii suggestum est quaedam a colonis post mortem patris familias exacta. Respondit hoc, quod post mortem exactum fuisset, reddendum esse legatario.*

203 Zie ook Millar, *Emperor*, 239 en A.A. Schiller, 'The copy of the *apokrimata* subscripts' *BASP* 14 (1977), 77.

204 Vgl. Suet. *Ner.* 15.

ming van *constitutiones principis* waaraan in beginsel kracht van wet verbonden was. De gedachte dat de rechterlijke uitspraken van de keizer niet alleen de betrokken partijen, maar ook derden bonden, wordt door de redenaar Marcus Cornelius Fronto op welsprekende wijze naar voren gebracht:

Front. *Ad Marc.* 1,6,2-3: 'In die zaken en gevallen, waarin door normale rechters wordt geoordeeld, bestaat er geen enkel gevaar, omdat hun uitspraken slechts binnen de grenzen van die zaken van kracht zijn. De precedents die u schept, o keizer, hebben echter publieke gelding tot in de eeuwigheid. (...) U, wanneer u uitspraak doet in individuele zaken, bindt iedereen met dit precedent.'²⁰⁵

De stelligheid waarmee Fronto zijn ideeën over de algemene gelding van keizerlijke *decreta* poneert, werd echter zeker niet door al zijn tijdgenoten gedeeld. Uit een constitutie van Justinianus uit 529 n. Chr. kan worden afgeleid dat de algemene gelding van keizerlijke rechterlijke uitspraken zowel gedurende het Principaat als ook daarna nog onderwerp van debat was onder de Romeinse juristen:

C. 1,14,12 pr.-3: 'Keizer Justinianus aan Demosthenes, de gardeprefect. Als de keizerlijke majesteit als rechter kennis heeft genomen van een zaak en uitspraak heeft gedaan in aanwezigheid van partijen, moeten alle rechters, die onder ons gezag staan, zeker weten dat dit een wet (*lex*) is, niet alleen voor die zaak, waarin de uitspraak is gedaan, maar ook voor alle soortgelijke zaken. 1. Wat is er immers groter, wat heiliger dan de keizerlijke majesteit? Wie is er vol van zo'n hoogmoedige verwaandheid, dat hij de mening van de keizer geringacht, terwijl de grondleggers van het oude recht openlijk en duidelijk vaststellen dat constituties, die voortkomen uit een keizerlijk besluit, kracht van wet hebben. 2. Toen wij dus erachter kwamen dat ook met betrekking tot de oude wetten dit is betwijfeld, of de keizerlijke interpretatie een dergelijke gelding heeft, als een keizerlijke opvatting een interpretatie geeft van de wet, hebben wij zowel gelachen om de ijdele overdreven nauwkeurigheid van deze personen, als het noodzakelijk geacht om dit te corrigeren. 3. Wij stellen dus vast dat elke keizerlijke interpretatie van de wetten, of deze nu in reactie op verzoekschriften, in gerechtelijke procedures of op welke andere wijze dan ook tot stand is gekomen, als bekrachtigd en vaststaand moet worden beschouwd. Als het immers tegenwoordig slechts aan de keizer is toegestaan om de wetten te maken, dan moet ook het uitleggen van de wetten alleen zijn gezag waardig zijn.'²⁰⁶

205 *In iis rebus et causis quae a privatis iudicibus iudicantur, nullum est periculum, quia sententiae eorum intra causarum demum terminos valent; tuis autem decretis, imperator, exempla publice valitura in perpetuum sanciantur. (...) tu, ubi quid in singulos decernis, ibi universos exemplo adstringis.*

206 *Imperator Justinianus A. Demostheni pp. Si imperialis maiestas causam cognitionaliter examinaverit et partibus cominus constitutis sententiam dixerit, omnes omnino iudices, qui sub nostro imperio sunt, sciant hoc esse legem non solum illi causae, pro qua producta est, sed omnibus similibus. 1. Quid enim maius, quid sanctius imperiali est maiestate? vel quis tantae superbiae fastidio tumidus est, ut regalem sensum contemnat, cum et veteris iuris conditores constitutiones, quae ex imperiali decreto processerunt, legis vicem obtinere aperte dilucideque definiunt? 2. Cum igitur et hoc in veteribus legibus invenimus dubitatum, si imperialis sensus legem interpretatus est, an oporteat huiusmodi regiam interpretationem obtinere, eorum quidem vanam scrupulositatem tam risimus quam corrigendam esse censuimus. 3. Definimus autem omnem imperatoris legum interpretationem sive in precibus sive in iudiciis sive alio quocumque modo factam ratam et indubitam haberi. Si enim in praesenti leges condere soli imperatori concessum est, et leges interpretari solum dignum imperio esse oportet.*

Mede naar aanleiding van deze constitutie is dikwijls betoogd dat *decreta* slechts bindend waren voor de bij de gerechtelijke procedure betrokken partijen (en eventuele derden), maar geen algemene gelding hadden buiten het individuele geschil.²⁰⁷ Ook Severus zelf lijkt niet altijd zeker van de algemene rechtskracht van zijn rechterlijke uitspraken te zijn geweest, zo blijkt uit de volgende tekst van Ulpianus:

D. 49,14,25: 'Door keizer Severus is zowel bij decreet te kennen gegeven, als ook bij constitutie vastgelegd dat bij aangiften aan de *fiscus* op geen enkele wijze mag worden geeïst dat iemand bewijst, waarvandaan hij iets heeft, maar dat de aangever moet bewijzen wat hij stelt.'²⁰⁸

Severus had in een zaak over een *delatio fiscalis* door middel van een *decretum* een bewijslastverdeling getroffen, op grond waarvan op de *delator* de plicht rustte om het bewijs voor zijn aangifte aan te leveren ('*est et decretum ab imperatore Severo*'). Hierna had hij dezelfde regel nogmaals in een andere vorm uitgevaardigd (hoogstwaarschijnlijk in de vorm van een rescript). Het feit dat enerzijds Severus zich genoodzaakt zag om een in een *decretum* vastgestelde rechtsregel nogmaals in een andere vorm uit te vaardigen en anderzijds Ulpianus het ook noodzakelijk achtte om dit feit te vermelden is illustratief voor de twijfel die er in de klassieke periode over de algemene gelding van keizerlijke *decreta* bestond.²⁰⁹

De onduidelijkheid over het rechtskarakter van de rechterlijke uitspraken van de keizer hing waarschijnlijk samen met het feit dat dergelijke beslissingen van de keizer regelmatig nauw waren verbonden met de bijzondere feiten en omstandigheden van het individuele geval. Uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* blijkt dat het zeker niet onmogelijk was dat de keizer in een *decretum* een gezaghebbende interpretatie van het bestaande recht gaf of eventueel zelfs een nieuwe rechtsregel schiep: sommige beslissingen bevatten wel degelijk nieuwe rechtsregels die zich leenden voor toepassing in andere gevallen.²¹⁰ Dit soort principiële beslissingen over de interpretatie of inhoud van een bepaalde rechtsregel wordt ook wel door de juristen in hun werken geciteerd als een gezaghebbende rechtsbron. In vele andere zaken beoogde de keizer echter slechts een beslissing voor het individuele geval te geven, waarbij hij er soms zelfs voor koos om de regels van het bestaande recht buiten toepassing te laten en uitspraak te doen op basis van

207 Von Savigny, *System I*, par. 23 sub II; von Schwind, *Publikation*, 139 e.v; Kaser, 'Zur Problematik', 18. Zie daarnaast ook M. Kaser, 'Das Urteil als Rechtsquelle im römischen Recht' in: *idem, Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode*, Wenen etc.: Böhlau 1986, 52.

208 Ulpianus libro XIX ad Sabinum. *Est et decretum ab imperatore Severo et constitutum nullo modo exigendum quem probare, unde habeat, circa delationes fiscales, sed delatorem probare debere quod intendit.*

209 Vgl. Honoré, *Ulpian*, 157.

210 Zie bijvoorbeeld D. 14,5,8, D. 16,2,24, D. 22,1,16,1, D. 26,5,28, D. 26,7,53, D. 46,1,68 pr. en D. 49,14,47 pr. Het standpunt dat de keizer wel degelijk door middel van *decreta* nieuw recht kon creëren wordt ook verdedigd door Krüger, *Quellen*, 103.

bijvoorbeeld de *aequitas*. In dergelijke gevallen diende de beslissing van de keizer in beginsel als een *personalis constitutio* in de zin van D. 1,4,1,2 te worden aangemerkt en ging daar geen precedentwerking van uit.²¹¹

2.3 DE JURISTEN EN DE KEIZER: BUREAUCRATIE EN *CONSILIUM*

2.3.1 De juristen in het Principaat

De beoefening van het recht, in het bijzonder het geven van juridische adviezen (*responsa*), was in de Republiek geen gesalarieerd beroep, maar een wijze waarop voornamelijk senatoren ter ondersteuning van hun politieke carrière prestige verwierven en cliënten aan zich bonden.²¹² Aan het einde van de Republiek begaven zich echter ook steeds meer *equites* op het juridische toneel.²¹³ Vanaf het begin van het Principaat brak voor de rechtsgeleerdheid een periode van grote bloei aan, die haar hoogtepunt zou bereiken onder het bewind van de *Severi*. Aanvankelijk veranderde er weinig ten opzichte van de Republiek en opereerden de juristen nog relatief onafhankelijk van de keizer en diens ambtenarenapparaat.²¹⁴ Zij gaven adviezen aan justitiabelen, magistraten (in het bijzonder de *praetor urbanus*) en – niet te vergeten – de *iudex privatus*, in wiens *consilium* zij zitting hadden, zoals zij altijd al hadden gedaan. Augustus creëerde echter al een zekere binding met de juristerij door aan een aantal juristen het zogeheten *ius (publice) respondendi* toe te kennen, het recht om in het openbaar rechtsgeleerde opinies te geven ‘*ex auctoritate principis*’.²¹⁵ De groei en uitbreiding van het keizerlijke bestuursapparaat gedurende de eerste twee eeuwen n. Chr. liet de juridische professie echter niet onberoerd. Het bood vele mogelijkheden voor de juristen om hun vak als onderdeel van de keizerlijke bureaucratie te beoefenen, variërend van posities als *assessor* in de adviesraden (*consilia*) van keizerlijke ambtenaren in Rome (zoals de *praefectus urbi* en *praefectus praetorio*) en de provincies (*prae-*

211 Zie over de verschillende soorten beslissingen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* ook paragraaf 4.2.2.1.

212 Honoré, *Emperors*, 1-2; Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 125. Zie naast deze auteurs over de positie van juristen ten tijde van de Republiek Wieacker, *Rechtsgeschichte I*, 519 e.v. en R. Bauman, *Lawyers in Roman republican politics. A study of the Roman jurists in their political setting, 316-82 BC*, München: Beck 1983.

213 Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 138.

214 Schulz, *Geschichte*, 121 en Kunkel & Schermaier, *Rechtsgeschichte*, 150-151. Zie over de verhouding tussen de keizer en de Romeinse juristen van Augustus tot Hadrianus Bauman, *Lawyers and politics*.

215 D. 1,2,2,49: Pomponius libro singulari enchiridii. *Primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderent*. De precieze inhoud van *ius respondendi* is sinds lange tijd onderwerp van debat in de rechtshistorische literatuur. Zie voor een overzicht hiervan en verwijzingen naar oudere auteurs Zwolve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 35, Bauman, *Lawyers and Politics*, 1-24 en Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 31-35.

sides, iuridici)²¹⁶ tot het zelf bekleden van dergelijke posities.²¹⁷ Ook waren op den duur steeds meer juristen werkzaam in de kanselarij van de keizer, temeer daar de werkzaamheden van departementen als de *a libellis* en de *a cognitionibus* in toenemende mate specialistische juridische kennis vereisten.²¹⁸

Het bewind van Hadrianus markeert een belangrijk punt in de overgang van de juristen van het private naar het publieke domein.²¹⁹ Hadrianus wordt vaak aangemerkt als de grondlegger van de keizerlijke rescriptenpraktijk, die reeds in paragraaf 2.1.2.2 ter sprake is gekomen. Van hem zijn de eerste persoonlijke antwoorden op rechtsvragen van privépersonen overgeleverd.²²⁰ Door deze praktijk nam de invloed van de keizer op de rechtsvorming zeer sterk toe en werd toonaangevend voor de rechtsontwikkeling in de tweede en derde eeuw. Het departement *a libellis*, het keizerlijk bureau dat zich bezighield met het verwerken en beantwoorden van de petitie aan de keizer, nam hierbij een centrale positie in. Vanaf Antoninus Pius was het hoofd van dit departement normaliter een jurist²²¹ en hetzelfde zal hebben gegolden voor de ambtenaren die onder hem werkzaam waren. De uitbreiding en professionalisering van de keizerlijke rescriptenpraktijk had als gevolg dat de zelfstandige rol van de juristen in de rechtsvorming buiten de keizerlijke administratie uitgespeeld raakte. Wilden de juristen invloed op de rechtsontwikkeling uitoefenen, dan dienden zij vanaf nu deel uit te maken van de keizerlijke bureaucratie.

Het spreekt daarom vanzelf dat we de juristen vanaf deze tijd niet alleen binnen de *a libellis* tegenkomen, maar ook steeds vaker op andere invloedrijke posities in het centrum van de macht, dat wil zeggen in de nabijheid van de keizer. Zo doorliepen Celsus en Salvius Julianus beiden een senatoriale loopbaan onder de Antonijnen en waren als zodanig ook voort-

216 Vgl. Paulus in D. 1,22,1: '*Omne officium adsectoris, quo iuris studiosi partibus suis funguntur, in his fere causis constat: (...)*' (mijn accentuering).

217 Schulz, *Geschichte*, 138-140; Honoré, *Emperors*, 14.

218 De secretariële posities binnen de huishouding van de *princeps* werden aanvankelijk bekleed door vrijgelatenen, zie hierover Weaver, *Familia Caesaris*, 259-266.

219 Zie over Hadrianus' hervormingen op juridisch gebied Tuori, *Emperor*, 196-240 en daarnaast bijvoorbeeld F. Pringsheim, 'The legal policy and reforms of Hadrian' *JRS* 24 (1934), 141-153, F. Wieacker, 'Studien zur hadrianischen Justizpolitik' in: A. Ehrhardt, W. Felgenträger & F. Wieacker, *Romanistische Studien* (= Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen 5), Freiburg: Waibel 1935, 43-81 en H. Hübner, 'Zur Rechtspolitik Kaiser Hadrians' in: H. Hübner, E. Klingmüller & A. Wacke (ed.), *Festschrift für Erwin Seidl zum 70. Geburtstag*, Keulen: Hanstein 1975, 61-74.

220 Honoré, *Emperors*, 13 onder verwijzing naar Gai. 1,94, C. 7,43,1 en I. 2,12 *pr*. Zie voor een overzicht van antwoorden op juridische petitie van Augustus tot en met Hadrianus ook G. Gualandi, *Legislazione imperiale e giurisprudenza*, deel 1, Milaan: Giuffrè 1963, 3-57, waarvan p. 24-57 betrekking hebben op Hadrianus.

221 Honoré, *Emperors*, 13; Liebs, *Hoffjuristen*, 166.

durend bij het bestuur van het rijk betrokken.²²² Van Q. Cervidius Scaevola, die van ridderlijke afkomst was, is bekend dat hij tijdens het bewind van Marcus Aurelius tenminste één van de centrale prefecturen binnen de keizerlijke bureaucratie heeft bekleed, te weten de positie van *praefectus vigilum*.²²³ In de regeerperiode van Septimius Severus (en diens opvolgers) werden de juristen nog sterker betrokken bij de top van de keizerlijke administratie.²²⁴ Zo bekleedde Papinianus tijdens het bewind van Severus aanvankelijk het ambt van *a libellis*²²⁵ (waarvan Severus een *trecenarius*/positie maakte)²²⁶ en werd hij na de val van Plautianus zelfs door Severus benoemd tot *praefectus praetorio*.²²⁷ Gedurende het Principaat was deze laatste functie uitgegroeid tot de hoogste en meest invloedrijke positie binnen de keizerlijke bureaucratie en zij gaf aan de jurist Papinianus een ongekende invloed op het bestuur van het rijk.²²⁸ Terwijl hij deze laatste functie bekleedde, fungeerden zowel Julius Paulus als Ulpianus op enig moment als één van zijn assessoren.²²⁹ Mogelijkerwijs heeft Paulus hierna de positie van *a memoria* bekleed, terwijl aan Ulpianus de positie van *a libellis* wordt toegeschreven.²³⁰ Van Ulpianus is bekend dat hij daarnaast ook korte tijd de functie van *praefectus annonae* heeft bekleed.²³¹ Van beide juristen wordt tot slot vermeld dat zij door Elaga-

222 De carrière van Julianus is aan ons overgeleverd in een inscriptie: *CIL* 8, 24094. Zie verder Kunkel, *Herkunft*, 146-147 (Celsus) en 157-166 (Julianus). Zie daarnaast over beide juristen ook Bauman, *Lawyers and politics*, 221 e.v. en Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 97-102.

223 *CIL* 14, 4502. Zie over zijn loopbaan verder Kunkel, *Herkunft*, 217-219.

224 Het onderzoek op dit gebied is voornamelijk gericht op de beroemde juristen Papinianus, Paulus en Ulpianus. Het is moeilijk om op basis van het bronnenmateriaal uitspraken te doen over het precieze aantal andere juristen of functionarissen met juridische kennis dat in de keizerlijke bureaucratie werkzaam was ten tijde van Severus. Zie hierover Eich, *Zur Metamorphose*, 374-379.

225 D. 20,5,12 *pr.*

226 Liebs, *Hoffuristen*, 166.

227 *CIL* 6, 228; D. 12,1,40; Dio *Hist.* 76(77),10,7 en 14,6; SHA *Car.* 8,6-7. Zie over Aemilius Papinianus en zijn loopbaan verder Kunkel, *Herkunft*, 224-229.

228 Als *praefectus praetorio* had hij immers zelf jurisdictie in verschillende soorten geschillen (vgl. D. 12,1,40) en waarschijnlijk beperkte regelgevende bevoegdheden, zie Mommsen, *Staatsrecht II.2*, 1120-1121. Deze regelgevende bevoegdheid wordt door Alexander Severus in C. 1,26,2 bevestigd, maar bestond, gezien de formulering van deze constitutie, mogelijk al eerder.

229 SHA *Pesc.* 7,4 en *Alex. Sev.* 26,6, voor Paulus bevestigd door D. 12,1,40. Voor een uitgebreide behandeling van de carrière van Julius Paulus, zie paragraaf 3.1. Zie voor de carrière van Ulpianus Kunkel, *Herkunft*, 245-254 en daarnaast Modrzejewski & Zawadzki, 'La date', 565-611, Honoré, *Ulpian*, 1-36 en R. Syme, 'Lawyers in government: the case of Ulpian' *PAPhS* 116 (1971), 406-409.

230 SHA *Pesc.* 7,4 en SHA *Alex. Sev.* 26,6. Voor beide posities bestaat geen bewijs uit een andere bron dan de *Historia Augusta*, zie hierover m.b.t. Paulus paragraaf 3.1. Honoré, *Ulpian*, 18-22 meent dat de opmerking in de *Historia Augusta* wordt ondersteund door de stijl van de keizerlijke rescripten uit 202 tot 209, waaruit hij meent te kunnen opmaken dat Ulpianus in die periode *a libellis* was.

231 C. 8,37,4 (222 n. Chr.)

balus of Alexander Severus tot *praefectus praetorio* zijn benoemd.²³² Het moge duidelijk zijn dat de toekenning van dergelijke posities aan juristen een impuls gaf aan de rechtsgeleerdheid in het algemeen en de rechtsontwikkeling door de keizer in het bijzonder. De regeerperiode van Severus en zijn opvolgers wordt dan ook terecht bestempeld als de hoogtijdagen van het Romeinse recht en de Romeinse juristen.²³³

2.3.2 Juristen in het keizerlijke *consilium*

Naast het bekleden van (hoge) posities binnen de keizerlijke bureaucratie was er ook een andere wijze waarop de juristen invloed op het bestuur van het rijk en de rechtsvorming uitoefenden. Zij maakten met enige regelmaat ook onderdeel uit van de adviesraden die de keizer ondersteunden en adviseerden bij het nemen van allerlei soorten bestuurlijke beslissingen.²³⁴ De gewoonte van het bijeenroepen van een adviesraad, een *consilium*, kent in het Romeinse recht een lange geschiedenis.²³⁵

Reeds ten tijde van de Republiek bestond de gewoonte dat een *pater familias* zich bij belangrijke beslissingen liet adviseren door een *consilium* van familieleden, in het bijzonder met betrekking tot de uitoefening van zijn *ius vitae necisque*.²³⁶ Daarnaast beschikten ook de Republikeinse magistraten, gouverneurs en *iudices* meestal over een *consilium*, dat hen bijstond bij de uitoefening van hun bestuurlijke en rechterlijke taken. In aansluiting op de Republikeinse traditie lieten ook Augustus en zijn opvolgers zich adviseren door eenzelfde soort adviesraad, het zogeheten *consilium principis*. Over dit adviescollege van de keizer is in de literatuur veel te doen geweest.²³⁷ Waar het *consilium principis* aanvankelijk werd voorgesteld als een 'Kronrat' of een 'Privy Council' met een vaste samenstelling, zoals de adviescolleges van de Middeleeuwse vorsten en keizers, is men tegenwoordig de opvatting toegedaan dat de Romeinse keizer zich door verschillende *consilia* met een wis-

232 SHA *Pesc.* 7,4 en *Alex. Sev.* 26,5. Voor Ulpianus wordt deze positie bevestigd in C. 4,65,4,1, voor Paulus bestaat er geen andere bron, zie hierover paragraaf 3.1

233 Honoré, 'Severan lawyers', 163 en 167; Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 122.

234 Zie over de invloed die juristen uitoefenden door hun positie in het rechterlijke *consilium* van de keizer Lovato, 'Giulio Paolo', i.h.b. 505 e.v.

235 Zie voor de Republikeinse wortels van het *consilium* van de keizer Crook, *Consilium principis*, 4-7.

236 Waarover W. Kunkel, 'Das Konsilium im Hausgericht' ZSS 83 (1966), i.h.b. 241 e.v.

237 Een uitputtende opsomming van de literatuur over dit onderwerp valt niet te geven (zie Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 17 nt. 8 voor een poging), de meest geciteerde bijdragen zijn Cuq, *Conseil des empereurs*, Mommsen, *Staatsrecht II.2*, 902-904 en 988-992, Crook, *Consilium principis*, Kunkel, 'Die Funktion I & II', *idem*, 'Consilium, Consistorium' en Amarelli, *Consilia*. Zie daarnaast bijvoorbeeld ook Millar, *Emperor*, 110-122, Coriat, *Le prince*, 200-249, Eck, 'The emperor' en Schöpe, *Kaiserhof*, 315-331.

selende samenstelling liet adviseren.²³⁸ Het debat in de moderne literatuur spitst zich voornamelijk toe op de vraag of de verschillende adviesraden van de keizer volledig *ad hoc* werden samengesteld of dat deze *consilia* tot op zekere hoogte een vaste samenstelling kenden.

Mommsen had een duidelijk antwoord op deze vraag. Hij was van mening dat de keizers zich voor alledaagse zaken in een informele setting lieten adviseren door hun *amici* en andere hovelingen.²³⁹ Aanvankelijk werd het *consilium* dat de keizer adviseerde wanneer hij recht sprak ook op deze wijze samengesteld, maar vanaf Hadrianus ontstond er voor deze specifieke taak van de keizer een geïnstitutionaliseerde juridische adviesraad, die werd gekenmerkt door het verschijnen van gesalarieerde posities.²⁴⁰ Dit juridische *consilium* bestond echter niet alleen uit juristen, maar bevatte ook voornamelijk senatoren en leden van de ridderstand, in het bijzonder hoge ambtenaren uit de keizerlijke bureaucratie zoals de *praefectus praetorio*.²⁴¹ Het idee van een juridisch *consilium* met een vaste samenstelling werd echter verworpen door Crook, die in zijn in 1955 gepubliceerde monografie over het *consilium principis* betoogt dat de keizer niet beschikte over vaste of geïnstitutionaliseerde adviesraden, maar in alle gevallen zijn adviseurs *ad hoc* koos uit de bredere kring van keizerlijke *amici*, waartoe zowel senatoren als *equites* behoorden.²⁴² Het ligt echter voor de hand dat in de praktijk vaak dezelfde personen om advies werden gevraagd²⁴³ en dat zich soms juridische of militaire ‘commissies’ vormden binnen de kring van *amici*. Dit waren echter informele commissies en geen geïnstitutionaliseerde vakspecifieke *consilia*.²⁴⁴

238 Het idee van één enkele adviesraad is afkomstig van Cuq, *Conseil des empereurs*. Hij is van mening dat Augustus binnen de senaat een aparte adviescommissie creëerde, die uiteindelijk de senaat moest vervangen. Onder zijn opvolgers groeide deze commissie uit tot een vast adviesorgaan en ontwikkelde zich tot een ‘conseil de gouvernement’ onder de Severen (Cuq, *Conseil des empereurs*, 344). Zijn opvatting wordt expliciet afgewezen door Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 903, Crook, *Consilium principis*, 104 (“THE *consilium principis*’ never existed”) en Kunkel, ‘*Consilium, Consistorium*’, 238. Zie bijvoorbeeld ook recent nog Schöpe, *Kaiserhof*, 316. Mogelijk bestond een dergelijke ‘staatsraad’ wel onder Augustus en Tiberius (in de vorm van een ‘senatoriale commissie’) en twee eeuwen later onder Alexander Severus, zie hierover Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 902-904 en Crook, *Consilium principis*, 8-20 en 86-91.

239 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 903-904. De term *amicus principis* is geen officiële titel en verwijst niet naar een functionaris of een vaste groep personen binnen het keizerlijk hof, zie Millar, *Emperor*, 111 en Eck, ‘The emperor’, 200. Zie over de *amici principis* daarnaast ook Crook, *Consilium principis*, 21-30, Winterling, *Aula Caesaris*, 161-194 en specifiek voor de Severi Schöpe, *Kaiserhof*, 83-176.

240 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 988-989.

241 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 989-990.

242 Crook, *Consilium principis*, 26. Hij wordt o.a. gevolgd door Bleicken, *Senatsgericht*, 85-93 en Amarelli, *Consilia*. Crook heeft zelfs een lijst van 360 *amici principis* opgenomen als appendix bij zijn monografie: *Consilium principis*, 148-190 met opmerkingen en toevoegingen van Syme in R. Syme, ‘Some friends of the caesars’ *AJPh* 77 (1956), 264-273.

243 Crook, *Consilium principis*, 26.

244 Crook, *Consilium principis*, 113-114.

Hoewel de opvatting van Crook veel navolging heeft gekregen, is niet iedereen overtuigd. Kunkel heeft een theorie tot ontwikkeling gebracht die in essentie aansluit bij de opvattingen van Mommsen en in het licht van mijn eigen visie het vermelden waard is. Zij komt op het volgende neer.²⁴⁵ Volgens Kunkel moet er een scherp onderscheid worden gemaakt tussen de adviseurs die de keizer adviseerden in politieke en militaire aangelegenheden enerzijds en het 'Gerichtskonsilium' anderzijds. Dit laatste wordt volgens hem gekenmerkt door een zeker institutioneel karakter. Hij verbindt de samenstelling van dit juridische *consilium* met de locatie waar de keizerlijke gerechtelijke procedures plaatsvonden. Zoals hierboven reeds is opgemerkt, spraken de keizers aanvankelijk recht op het *Forum Romanum* en andere openbare plaatsen. Om deze reden diende het *consilium* dat de keizer bijstond een 'representatieve' samenstelling te hebben en het bestond daarom aanvankelijk uit voornamelijk senatoren. Vanaf Domitianus maakten ook leden van de ridderstand onderdeel uit van het rechterlijke *consilium*, al waren dit meestal de *equites* die de hogere posities binnen de keizerlijke bureaucratie bekleedden. Met de beweging van het keizerlijk gerechtshof uit de openbaarheid naar het beperkt toegankelijke keizerlijke paleis ten tijde van Antoninus Pius veranderde ook de samenstelling van het rechterlijke *consilium*. Het idee van een representatieve samenstelling van het adviescollege van de keizer werd hierdoor minder belangrijk dan de juridische deskundigheid van de keizerlijke adviseurs. Sindsdien werd het keizerlijke rechterlijke *consilium* gedomineerd door de juristen uit de ridderstand. Tot slot merkt Kunkel op dat het onderscheid tussen het 'Gerichtskonsilium' en de overige adviseurs van de keizer vervaagde wanneer de keizer op reis was. Wanneer de keizer rechtszaken hoorde terwijl hij door de provincies reisde werd het *consilium* samengesteld uit zijn reisgenootschap (zijn *comites*) waarvan zowel sommigen van zijn *amici* als hoge functionarissen binnen de bureaucratie deel uit maakten.

Het voert te ver om op deze plaats in algemene zin in te gaan op de aard, ontwikkeling en samenstelling van het *consilium* (of de *consilia principis*) gedurende het gehele Principaat. Ik zal mij daarom beperken tot enkele opmerkingen met betrekking tot het rechterlijk *consilium* van Septimius Severus. Naast de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* van Paulus zijn er nog enkele andere bronnen die melding maken van de adviseurs van Severus bij gerechtelijke hoorzittingen. Zo vermeldt Dio (géén jurist) op twee verschillende plaatsen dat hij bij gelegenheid onderdeel uitmaakte van een *consilium* dat Severus adviseerde tijdens het horen van rechtszaken:

245 De hierna opgenomen redenering van Kunkel is ontleend aan Kunkel, '*Consilium, Consistorium*', 238- 242.

Dio Hist. 76(77),17,1: '(...) daarna sprak hij recht, behalve als er een of andere feestdag was. En dit deed hij werkelijk zeer goed. Want hij gunde aan partijen voldoende tijd om hun zaak te bepleiten en gaf aan ons, zijn bijzitters, volledige vrijheid om te spreken.'²⁴⁶

Dio Hist. 75(76),16,4: 'Hoewel de redenaar deze dingen zei, en bovendien Severus zelf overmoedig handelend tegen ons, zijn bijzitters, ook zei dat 'het onmogelijk was dat Plautianus iets slechts zou overkomen door mijn toedoen', haalde dezelfde Plautianus het einde van het jaar niet, maar werd vermoord en al zijn beeltenissen werden volledig vernietigd.'²⁴⁷

Ook in de strafzaak tegen Cassius Clemens, een aanhanger van Pescennius Niger, werd Severus tijdens de hoorzitting omringd door zijn eigen aanhangers, aldus Dio:

Dio Hist. 74(75),9,2: 'want ook jij [*i.e.* Severus] zou niet willen dat iemand van de personen die om jou heen zitten en met jou rechtspreken naar hem zou overlopen, nadat hij jou heeft verraden.'²⁴⁸

Het beeld van de keizer die omringd door senatoren en hooggeplaatste *equites* recht sprak, wordt ook bevestigd door Herodianus, die beschrijft hoe Severus Geta in Britannia achterliet omgeven door *amici principis* om het rijk met hun steun te besturen en recht te spreken, terwijl hij zelf ten strijde trok:

Her. 3,14,9: 'Zodra de oorlogsvoorbereidingen volgens hem naar tevredenheid waren afgerond, liet hij de jongste van zijn zoons, Geta geheten, in de Romeinse provincie achter. De jongen moest daar recht spreken en het bestuur behartigen, en hij gaf hem een raad van advies bestaande uit oudere vrienden.'²⁴⁹

Tegelijkertijd blijkt uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* van Paulus dat het *consilium* dat aanwezig was terwijl Severus recht sprak zonder twijfel ook juristen bevatte. Naast zijn eigen aanwezigheid vermeldt Paulus dat Papiinianus, Messius en Tryphoninus als bijzitters van de keizer optraden.²⁵⁰ Ook

246 (...) εἴτ' ἐδίκασε, χωρὶς εἰ μὴ τις ἐορτὴ μεγάλη εἴη. καὶ μέντοι καὶ ἄριστα αὐτὸ ἐπραττε· καὶ γὰρ τοῖς δικάζομένοις ὕδωρ ἱκανὸν ἐνέχει, καὶ ἡμῖν τοῖς συνδικάζουσιν αὐτῷ παρηρησίαν πολλὴν ἐδίδου.

247 (...) ταῦτα τοῦ ῥήτορος εἰπόντος, καὶ προσέτι καὶ αὐτοῦ τοῦ Σεουήρου νεανιευσαμένου πρὸς ἡμᾶς τοὺς συνδικάζοντας αὐτῷ καὶ φήσαντος ὅτι "ἀδύνατόν ἐστι κακόν τι ὑπ' ἐμοῦ Πλαυτιανῷ γενέσθαι," οὐδ' ἀπηνιαύτισεν αὐτὸς οὗτος ὁ Πλαυτιανός, ἀλλ' ἐσφαγῇ καὶ αἱ εἰκόνες αὐτοῦ σύμπασαι διεφθάρησαν.

248 (...) οὐδὲ γὰρ οὐδὲ σὺ τῶν παρακαθημένων σοι καὶ συνδικάζοντων τούτων οὐδένα ἂν ἠθέλησας προδόντα σε πρὸς ἐκεῖνον αὐτομολῆσαι.

249 ὥς δὲ αὐτάρκως ὥφθη αὐτῷ τὰ πρὸς τὸν πόλεμον εὐτρεπίσθαι, τὸν μὲν νεώτερον τῶν νίων, τὸν Γέταν καλούμενον, κατέλιπεν ἐν τῷ ὑπὸ Ῥωμαίους ἔθνει δικάσοντά τε καὶ τὰ πολιτικά τῆς ἀρχῆς διοικήσοντα, δοὺς αὐτῷ συνέδρους τῶν φίλων τοὺς πρεσβυτέρους, (...).

250 Papinianus: D. 29,2,97 en D. 49,14,50; Messius: D. 49,14,50; Tryphoninus: D. 49,14,50. Het is onduidelijk of Ulpianus ook optrad als adviseur van Severus tijdens rechtszaken. Paulus maakt in ieder geval geen melding van zijn aanwezigheid.

Papinianus maakt melding van de aanwezigheid van juristen (*iuris periti*) in het *consilium* van Severus:²⁵¹

D. 27,1,30 *pr.*: ‘Onze zeer goede en grootmoedige keizers hebben vastgesteld dat juristen, die begonnen zijn een voogdij te voeren, moeten worden vrijgesteld wanneer zij in het *consilium* van de keizers zijn opgenomen, aangezien zij aan hun zijde verkeren en de toegekende erepositie geen begrenzing van tijd of plaats kent.’²⁵²

Uit het feit dat de juristen die onderdeel uitmaakten van het keizerlijke *consilium* vrijgesteld werden voor *tutela* kan worden afgeleid dat zij niet slechts op *ad hoc* basis – zoals Crook betoogt – werden opgeroepen om de keizer te adviseren, maar dat er in hun geval sprake was van een zekere vaste betrekking voor onbepaalde tijd. Sterker nog, uit de bewoordingen van Papinianus kan worden afgeleid dat zij onderdeel uitmaakten van de keizerlijke hofhouding en te allen tijde beschikbaar moesten zijn. Het vermoeden dat de aanstelling van de juristen binnen het *consilium* door Papinianus als een vaste betrekking werd beschouwd, wordt ook ondersteund door de door hem gebezigde woorden ‘*honor delatus*’. De uitdrukking *honorem/honores deferre* wordt regelmatig gebruikt in de context van het toekennen van eervolle ambten en posities op lokaal niveau aan specifieke personen.²⁵³

Hoe verhouden de teksten van Paulus en Papinianus, die slechts aandacht besteden aan de positie en rol van de juristen in het keizerlijke rechterlijke *consilium*, zich tot de mededelingen van Cassius Dio en Herodianus, die slechts melding maken van *consilia* die bestaan uit *amici*? Een oplossing kan wellicht worden gevonden in een papyrus uit Oxyrhynchus. P. Oxy. 42, 3019 bevat een fragment van een verslag van een gerechtelijke hoorzitting van Septimius Severus op 9 maart 200 n. Chr. in de zaak van een aantal varkensboeren. Het verslag vangt aan met de zin ‘Nadat de keizer zitting had genomen in de rechtszaal met zijn *amici* en die personen, die zijn opgenomen in het *consilium*, beval hij de gezanten van de Egyptenaren binnen te laten, die de gemeenschappelijke verzoeken overbrachten’.²⁵⁴ Hieruit blijkt dat het *consilium* dat Severus in deze zaak adviseerde was samengesteld uit *amici* én ‘οἱ εἰς τὸ συμβούλειον κεκλημένοι’, ‘de personen die in het *consilium* zijn opgenomen’. De overeenkomst tussen de in de papyrus gebezigde formulering en tekst van Papinianus (*iuris periti in consilium principum adsumpti*) doet vermoeden dat we hier met dezelfde groep personen te maken hebben. Het lijkt erop dat Severus zich voor de uitoefening van zijn taken als rechter

251 D. 27,1,30 *pr.* is afkomstig uit de *Responsa* van Papinianus. Dit werk is zonder twijfel gepubliceerd tijdens de regeerperiode Severus, zie Fitting, *Alter und Folge*, 77.

252 Papinianus libro quinto responsorum. *Iuris peritos, qui tutelam gerere coeperunt, in consilium principum adsumptos optimi maxime principes nostri constituerunt excusandos, quoniam circa latus eorum agerent et honor delatus finem certi temporis ac loci non haberet.*

253 Vgl. D. 50,4,10, D. 50,4,11 *pr.* en D. 50,4,14,3.

254 καίσαρ κατίσας ἐν τῷ δικαστηρίῳ μετὰ τῶν φίλων καὶ τῶν/ν εἰς τὸ συμβούλειον κεκλημένων ἐκέλευσεν εἰσκληθῆναι πρέσβεις Αἰγυπτίων τὰς κοινὰς ἀξιώσεις προφέροντας.

bediende van een vast 'kern-*consilium*' van juristen die voor langere tijd fungeerden als keizerlijke adviseurs en op elk moment tot zijn beschikking stonden.²⁵⁵ Afhankelijk van de zaak die door de keizer werd behandeld, werden aan dit kern-*consilium* andere adviseurs *ad hoc* toegevoegd die niet over juridische kennis hoefden te beschikken en afkomstig waren uit de bredere kring van keizerlijke *amici*.²⁵⁶ Het is waarschijnlijk dat het soort zaak en de sociale status van de betrokken personen en partijen hierbij een rol speelden. Zo zullen strafrechtelijke procedures voor de keizer, die meestal zagen op een vervolging wegens het *crimen maiestatis* en om die reden politiek van aard waren, een *consilium* met voorname en hooggeplaatste *amici* hebben vereist, zoals ook blijkt uit Dio's beschrijving van het strafproces van Cassius Clemens.²⁵⁷ In het geval van civiele geschillen zal de betrokkenheid van de *amici* van de keizer niet altijd strikt noodzakelijk zijn geweest, terwijl de juridische deskundigheid van de keizerlijke adviseurs in dergelijke gevallen juist van groot belang was.²⁵⁸ Ook de sociale status van partijen zal invloed hebben gehad op het rechterlijke *consilium* van de keizer. Wanneer het ging om een geschil waarbij een senator betrokken was, zal de aanwezigheid van senatoriale *amici* als adviseurs van de keizer van groter gewicht zijn geweest dan in gevallen waarin de eiser en gedaagde niet tot de elite behoorden. Dit was zeker het geval wanneer de keizer een strafrechtelijke aanklacht tegen een senator beoordeelde, aangezien reeds sinds het begin van het Principaat de gewoonte bestond om senatoren door hun gelijken te laten berechten.²⁵⁹

Naar aanleiding van het voorgaande rijst de vraag in hoeverre de '*iuris periti adsumpti in consilium principum*' gelijk kunnen worden gesteld met de gesalarieerde keizerlijke adviseurs, de zogeheten *consilarii Augusti*, die tijdens de regeerperiode van Marcus Aurelius ten tonele verschijnen.²⁶⁰ De *consilarii Augusti* zijn een enigszins obscure groep keizerlijke functionarissen. De vroegst geattesteerde *consiliarius* is de jurist Marcus Aurelius Papirius Dionysius, in wiens grafinscriptie wordt vermeld dat hij aanvankelijk *adsumptus in consilium ad HS LX m(ilia) n(ummu)* was en hierna een

255 Zelfs Crook speculeert over het bestaan van een dergelijke 'law committee' binnen de bredere kring van keizerlijke *amici*, zie *Consilium principis*, 81 en 113.

256 Zie voor deze opvatting van het Severische *consilium* ook Coriat, *Le prince*, 202 e.v. incl. een lijst met betrokken personen.

257 In dergelijke strafrechtelijke procedures is het inderdaad moeilijker om politiek en recht van elkaar te scheiden, vgl. Schöpe, *Kaiserhof*, 319.

258 Vgl. D. 37,14,17 *pr.* waarin Marcus Aurelius en Lucius Verus verscheidene juristen consulteren over de nalatenschap van een vrijgelatene.

259 Deze gewoonte werd door Hadrianus en Marcus Aurelius geëerbiedigd, aldus de *Historia Augusta*: SHA *Hadr.* 8,8-9 en *Marc.* 10,6.

260 Zie over de *consilarii Augusti* Kunkel, '*Consilium, Consistorium*', 241-242, Millar, *Emperor*, 94-95, Eck, '*The emperor*', 204-205 en Liebs, *Hofjuristen*, 153-156.

centenarius consiliarius Augusti.²⁶¹ Het is waarschijnlijk dat Papyrius Dionysius eerst enige tijd onderdeel uitmaakte van het *consilium* van een prefect of een andere keizerlijke ambtenaar en hiervoor een salaris van 60.000 sestertiën ontving.²⁶² Na een municipaal priesterschap te hebben bekleed werd hij vervolgens aangesteld als *consiliarius Augusti*. Hoewel de functieomschrijving '*consiliarius*' minder beeldend is dan de zinsnede '*adsumptus in consilium*' moet worden aangenomen dat een *consiliarius Augusti* een adviseur van de keizer was en niet bijvoorbeeld functioneerde als ondersteunend personeel van het keizerlijke *consilium*. Deze aanname wordt ondersteund door het salaris van 100.000 sestertiën dat aan een dergelijke functionaris werd toegekend, hetgeen overeenkwam met het salaris van keizerlijke procuratoren in kleinere provincies.²⁶³ Hieruit volgt dat de positie van *consiliarius* het nodige aanzien met zich meebracht.

Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat de juristen in het hierboven beschreven vaste rechterlijke *consilium* van de keizer waarschijnlijk gesalarieerde *consilarii* waren. Om te beginnen blijkt uit de functieomschrijving die door Papinianus in D. 27,1,30 *pr.* wordt gegeven dat hun taken als adviseur een groot deel van hun tijd in beslag moeten hebben genomen, aangezien zij te allen tijde voor de keizer beschikbaar moesten zijn ('*quoniam circa latus eorum agerent et honor delatus finem certi temporis ac loci non haberet*') en om deze reden zelfs vrij werden gesteld van het bekleden van een voogdij. Het lijkt daarom logisch dat deze juridische adviseurs een salaris voor hun diensten ontvingen. Daarnaast weten we zeker dat drie van de zes aan ons bekende *consilarii Augusti* jurist waren, te weten Papirius Dionysius, Arrius Menander en Licinius Rufinus.²⁶⁴ De inscripties over de levensloop van de overige drie *consilarii* maken geen melding van de status van *iuris peritus*, maar het ontbreken hiervan hoeft niet zonder meer een dergelijke achtergrond uit te sluiten.²⁶⁵ Een concrete verbinding tussen de *consilarii* en de juristen waarover Papinianus in D. 27,1,30 *pr.* schrijft wordt tot slot door Ulpianus gelegd in D. 4,4,11,2:

261 CIL 10, 6662 = ILS 1455: J / Pii Felicis Aug(usti) ducenario / praef(ecto) vehicul(or)um) a copiis Aug(usti) / per viam Flaminiam / centenario consiliario / Aug(usti) sacerdot(i) confarreati/onum et diffarreationum / adsumpto in consilium ad HS LX m(lia) n(ummum) / iurisperito Antiates publ(ice). Deze inscriptie wordt in verband gebracht met IG 14, 1072 (= CIG 5895), waarin de naam M. Aurelius Papirius Dionysius wordt genoemd, zie ILS 1455 en Liebs, *Hofjuristen*, 50 nt. 194. Door de meeste auteurs wordt aangenomen dat deze Papyrius Dionysius gelijk moet worden gesteld met de in de Digesten geciteerde jurist Papirius Justus, zie hierover paragraaf 4.1.2.3.

262 Eck, 'The emperor', 204. Anders Liebs, *Hofjuristen*, 153-154.

263 Hirschfeld, *Verwaltungsbeamten*, 435-437 en Crook, *Consilium principis*, 73.

264 Arrius Menander: D. 40,12,29, D. 49,16,13,5-6, D. 48,19,14 en D. 38,12,1; M. Aurelius Papirius Dionysius: CIL 10, 6662; Licinius Rufinus: AE 1997, 1425.

265 CIL 6, 1634: Q. Valerius Postimius Romulus; IG 4, 1475: Bassus; AE 1998, 671: Q. Baebius Modestus. Zie ook Millar, *Emperor*, 94 en Liebs, *Hofjuristen*, 153-156, die betoogt dat Postimius Romulus waarschijnlijk ook een jurist was.

D. 4,4,11,2: (...) Hoewel niemand anders immers een reeds aangevangen voogdij pleegt neer te leggen, dan diegene die afwezig zijn vanwege staatszaken overzee of zij die een betrekking hebben in de nabijheid van de keizer, zoals is toegekend in het geval van de *consiliarius* Arrius Menander, en Salvianus desalniettemin een vrijstelling had verworven, hadden de jongvolwassenen herstel in de oude toestand van de *praetor* verlangd, omdat zij in zekere zin benadeeld waren. (...) ²⁶⁶

In deze tekst vermeldt Ulpianus dat de *consiliarius* Menander, waarvan we weten dat hij een jurist was, een geslaagd beroep had gedaan op het door Papinianus beschreven rescript van Septimius Severus en Caracalla, op grond waarvan de *consilium*-juristen vrijstelling konden krijgen van een reeds aangevangen voogdij. Dit doet vermoeden dat de juristen met een vaste betrekking in het keizerlijk rechterlijk *consilium* werden aangemerkt als *consiliarii* en waarschijnlijk dus een salaris voor hun diensten ontvingen.

Uit de carrière van Papirius Dionysius kan worden opgemaakt dat de positie van *consiliarius* een opstapje vormde voor een carrière binnen de keizerlijke bureaucratie. Van hem is bekend dat hij na zijn positie als *consiliarius* onder Marcus Aurelius en Commodus de functies van *praefectus vehiculorum*, *a libellis*, *praefectus annonae* en *praefectus Aegypti* heeft bekleed. ²⁶⁷ Ook Licinius Rufinus heeft na zijn positie als *consiliarius* een succesvolle carrière doorlopen. Hij had onder Caracalla en diens opvolgers Macrinus en Elagabalus de posities van *ab epistulis*, *a rationibus* en *a libellis*, om vervolgens tijdens de regeerperiode van Alexander Severus ook nog een senatoriale carrière te doorlopen. ²⁶⁸ In het licht van de levensloop van deze twee juristen uit dezelfde periode, is het gerechtvaardigd om aan te nemen dat ook Julius Paulus door Septimius Severus als *consiliarius* in diens *consilium* was aangesteld. ²⁶⁹

266 Ulpianus libro XI ad edictum. (...) *cum enim susceptam tutelam non alii soleant deponere, quam qui trans mare rei publicae causa absunt vel hi qui circa principem sunt occupati, ut in consiliarii Menandri Arrii persona est indultum, meruisset autem Salvianus excusationem, adulescentes quasi capti in integrum restitui a praetore desideraverant.*

267 Liebs, *Hofjuristen*, 50-51 op basis van CIL 10, 6662 i.c.m. IG 14, 1072. Overigens liep het niet goed met Papirius Dionysius af, hij werd op bevel van Commodus na de val van Cleander vermoord.

268 Liebs, *Hofjuristen*, 70-72, die zwaar leunt op F. Millar, 'The Greek East and Roman law. The dossier of M. Cn. Licinius Rufinus' *JRS* 89 (1999), 90-108. De belangrijkste inscriptie met betrekking tot zijn carrière is AE 1997, 1425 (= SEG 47, 1656).

269 Zie ook Coriat, *Le prince*, 203. Millar, *Emperor*, 97 werpt de vraag op, maar beantwoordt haar niet.